

Van Ankara tot Zoologischer Garten

een onderzoek naar
thuisgevoelens van Turkse
migranten in Berlijn

Auteurs:
Rick Stern &
Esther Urlings

Foto's materiaal onderzoekers: graffiti op een gebouw aan de *Skalitzerstraße* in Berlijn

Van Ankara tot Zoologischer Garten

Een onderzoek naar thuisgevoelens van Turkse migranten in Berlijn

Auteurs

Rick Stern (3708888) en Esther Urlings (3590100)

R.Stern@students.uu.nl

E.M.R.Urlings@students.uu.nl

Begeleidend docent:

S.J. Dijkstra

Universiteit Utrecht

Faculteit Sociale Wetenschappen
Vakgroep Culturele Antropologie
Bachelorthesis

28 juni 2013

*"İnsanın vatani doğduğu yer
değil, doyduğu yerdir."*

*"Heimat ist nicht da, wo man
geboren ist, sondern da, wo man
satt wird."*

*"Thuis is niet waar men geboren
is, maar daar waar men zich
prettig voelt."*

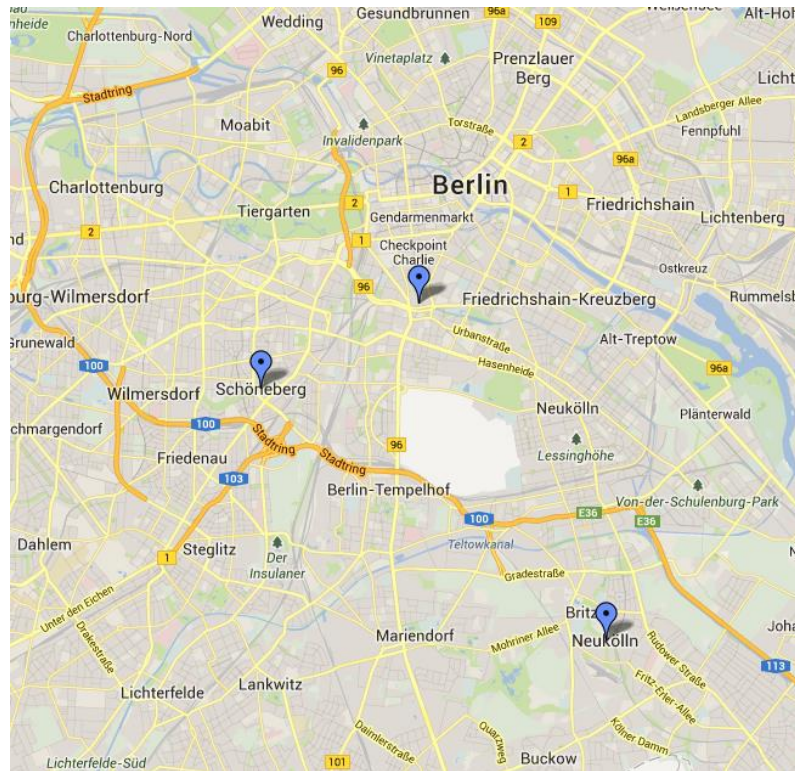
Turks spreekwoord

Inhoudsopgave

Kaarten van het onderzoeksgebied.....	8
<i>Herzlichen Dank!</i>	9
1. Inleiding	10
Maatschappelijke- en wetenschappelijke relevantie.....	11
Methodologische verantwoording.....	12
Opbouw thesis.....	13
2. Theoretisch Kader	14
<i>A globalizing world</i>	14
Migranten, transnationalisme en <i>the space between</i>	16
<i>Multiple identities</i>	19
<i>Home</i> : verschillende situaties, verschillende betekenissen	20
3. Context	23
Turken in Duitsland	23
<i>Feeling of Belonging</i> van Turken in Duitsland	24
Turkse migranten in Berlijn	25
Turkse mannen en Turkse vrouwen	26
4. <i>Van Ankara tot Zoologischer Garten</i>	27
5. Thuis <i>van</i> en thuis <i>bij</i> Turkse vrouwen in Berlijn.....	30
Levensgeschiedenissen en gevoelens van thuis.....	30
Een beetje Turkije in Berlijn	32
Thuis in religie, of religie in huis?	35
<i>“Jede Sprache ist ein Mensch”</i>	37
<i>“Deutsch-Türken”</i> en hun thuis	39
6. De thuiswereld van Turkse mannen in Berlijn	42
De ‘ <i>vagabonds</i> ’ van het buurthuis	43
‘ <i>Little Istanbul</i> ’	45
Betrokkenheid met Turkije.....	45
‘ <i>Hurriyet</i> ’ en Facebook	46
<i>“Frühstücken und dannach nach Begegnungstatte”</i>	48

<i>Religion ist ortlos</i>	49
Overall Turks.....	51
Cultuur en identiteit	52
7. Discussie en conclusie	55
Thuis in Berlijn	55
Wat is thuis?	55
Factoren die gevoelens van thuis beïnvloeden	56
Religieuze Turken in Berlijn	59
Turkse migranten nauw verbonden met hun vaderland	60
<i>Deutsch-Türken</i> in Berlijn	60
<i>Van Ankara tot Zoologischer Garten</i>	61
Literatuurlijst	63
Bijlage 1: Samenvatting in de onderzoekstaal	66
<i>Zusammenfassung Bachelorarbeit: von Ankara bis Zoologischer Garten</i>	66
Bijlage 2: foto's protest <i>Kurfürstendamm</i>	69

Kaarten van het onderzoeksgebied

Figuur 1: Berlijn.¹ Deze kaart laat ons onderzoeksgebied zien: de stad Berlijn. Daarbinnen zijn de diverse wijken aangestipt die van belang zijn geweest voor ons onderzoek: *Schöneberg*, *Kreuzberg* en *Neukölln*.

Figuur 2: Berlijn en Turkije. Deze kaart geeft de ligging van Berlijn ten opzichte van Turkije weer.

¹ Beide kaarten komen van Google Maps: <https://maps.google.com/> geraadpleegd op 21-06-2013

Herzlichen Dank!

Ten eerste willen wij al onze informanten bedanken die hebben meegewerkt aan ons onderzoek. Deze informanten hebben voor ons hun verborgen wereld openbaar gemaakt. De tijd en moeite die sommige informanten hebben besteed ons te helpen is onbeschrijfbaar. Wij koesteren dan ook de mooie momenten die wij hebben meegemaakt tijdens onze veldwerkperiode in Berlijn. Aan onze informanten zijn wij veel dank verschuldigd: *Herzlichen Dank!*

Ook danken wij de *Şehitlik* moskee in Berlijn voor de mogelijkheid wekelijks aanwezig te zijn tijdens de Islam lessen. De organisatie van deze moskee heeft ons met open armen ontvangen en ons wegwijs gemaakt in de wereld van de Islam in Berlijn. De gastvrijheid en vriendelijkheid van deze mensen achter de organisatie is met geen pen te beschrijven.

Verder gaat onze dank uit naar het buurthuis *Mehringdamm* in *Kreuzberg* waar we eveneens met open armen zijn ontvangen. In het speciaal bedanken wij mevrouw Teufel, de leidster van het buurthuis, voor het openstellen van de deuren van haar buurthuis voor ons. Ook hebben we via haar toegang tot andere buurthuizen en activiteiten kunnen verkrijgen. Haar openheid, meedenkendheid en bereidheid tot hulp heeft ons veel geholpen gedurende het onderzoek. Natuurlijk gaat ook onze dank uit naar de ‘vaste’ gasten van het buurthuis voor suggesties en hulp tijdens ons onderzoek.

Tenslotte willen wij onze begeleider Steven Dijkstra van de Universiteit Utrecht bedanken voor de zeer informatieve en bruikbare feedbacksessies en beoordelingsmomenten gedurende, voor, tijdens en na de veldwerkperiode. Waar wij het soms moeilijk vonden knopen door te hakken of de juiste keuzes te maken stond Steven altijd klaar met advies en goede raad.

1. Inleiding

Het is vrijdagmiddag en de gebedsoproep van de moskee, de *azan*, galmt luid door de straten. De minaretten van de moskee komen hoog boven de bomen in het naastgelegen park uit. Turkse mannen staan voor de grote witte moskee op het binnenhof druk te praten. “*Salam aleikum*”, een Arabische groet, wordt beantwoord met een kordaat “*Aleikum Salam*”. De mannen roken sigaretten en hebben elk een schoteltje met bolvormig glas Turkse thee in hun handen. Nadat ze de thee hebben gedronken geven ze elkaar een vluchtige hand en haasten zich naar de ingang van de moskee. Een met mozaïeken versierde ingang geeft toegang tot de heilige wereld van de Islam. De mannen verdwijnen langzaam uit het zicht en het binnenhof van de moskee stroomt stapvoets leeg.

We bevinden ons in de Duitse hoofdstad Berlijn. Om precies te zijn op de *Colombiadamm 128* in de Berlijnse wijk *Neukölln* waar naast het verlaten vliegveld *Berlin-Tempelhof* de *Şehitlik* Moskee gevestigd is. Zojuist is het vrijdagmiddaggebed in de *Şehitlik* Moskee begonnen waar voornamelijk Turkse moslims zich verzamelen om te bidden tot Allah.

Berlijn is niet de eerste plek waar je dit fenomeen zou verwachten. Door mondialisering is de wereld echter steeds kleiner geworden. Door toegenomen mobiliteit en daarbij behorende migratiestromen verplaatsen mensen zich makkelijker over grenzen heen dan ooit te voren. Een resultaat hiervan is vermenging en het ontstaan van nieuwe (sub)culturen. Door contact met andere culturele normen en waarden wordt de oorspronkelijke cultuur van een land of plek beïnvloed en veranderd. Tegelijkertijd is het door mondialisering en technologische vooruitgang makkelijker voor migranten contact te onderhouden met het vaderland, bijvoorbeeld door middel van internet. Volgens Hedetoft en Hjort (2002:XV) veroorzaken processen van *globalization* hierdoor veranderingen in het culturele landschap van *belonging*. Oftewel als gevolg van mondialisering verandert de perceptie van ‘thuis’.

Deze perceptie van een ‘thuis’ houdt in: ‘ergens thuis horen’ en/of ‘het gevoel hebben ergens thuis te zijn’. Deze verschillende gevoelens hebben te maken met zowel de omgeving, die kan beïnvloeden dat jij ergens wel of niet thuis hoort, als ook de persoonlijke situatie, omdat je jezelf ergens prettig voelt. Migrantten leven als het ware constant tussen verschillende werelden in: zowel tussen het geboorteland en het vestigingsland, als tussen diverse culturen, talen en gemeenschappen. Oftewel migrantten leven in wat Espiritu (2003:10-11) noemt: *the space between*. Door deze tussenpositie is het voor migrantten soms moeilijk vorm te geven aan een thuis. Dit illustreert het gevoel waar de Turkse

migranten dagelijks mee te maken hebben. Waar hoor ik thuis? Waarom hoor ik daar dan thuis? Wat houdt deze mensen verbonden met Turkije? Of: wat verbindt deze mensen juist niet met hun thuisland? Deze vraagstukken hebben een prominente rol gespeeld binnen ons onderzoek. De centrale vraag van het onderzoek luidt dan ook:

Hoe ziet het thuisgevoel van Turkse migranten in Berlijn eruit en welke factoren beïnvloeden deze gevoelens van thuis?

In deze thesis wordt een antwoord gegeven op deze centrale vraag en worden de verschillende factoren en deelaspecten uitgelicht. Met de titel van de thesis, 'van Ankara tot Zoologischer Garten' willen wij uitdrukking geven aan de verschillende situaties zoals wij die tegen kwamen bij de Turkse migranten in Berlijn. Met migranten bedoelen wij in dit verband zowel de mensen die vanuit Turkije naar Duitsland zijn gemigreerd als ook Turken geboren in Duitsland. Dit omdat deze laatste groep ook te maken heeft met een migratiehistorie, zij het van hun ouders en/of grootouders.

Omdat dit een complementair onderzoek betreft hebben we de onderzoekspopulatie opgesplitst in twee groepen: Turkse mannen en Turkse vrouwen in Berlijn. Deze splitsing komt vooral voort uit praktische overwegingen. Bij de Turkse populatie kan de rolverdeling nog zeer traditioneel zijn: mede vanwege het islamitische geloof is er nog een duidelijke scheiding tussen mannen en vrouwen waardoor het voor Esther makkelijker is om met vrouwen in contact te komen terwijl Rick zich richt op de mannelijke populatie. Hierdoor verwachtten wij tussen mannen en vrouwen grote verschillen aan te treffen met betrekking tot hun gevoelens van thuis: in traditionele Turkse families speelt de vrouw een belangrijke rol binnenshuis, terwijl de man bezig is met werken en andere activiteiten buitenshuis.

Maatschappelijke- en wetenschappelijke relevantie

Het wetenschappelijke doel van dit onderzoek is op kleine schaal deel te nemen aan de grotere discussie rondom *belonging* en identiteitsvorming. De bestaande theorieën en concepten over *belonging* en identiteit van migranten worden vergeleken met onze bevindingen en waar mogelijk aangevuld door middel van de onderzoeksresultaten. Daarmee poogt deze thesis een bijdrage te leveren aan het wetenschappelijke debat omtrent *home* en *belonging* in een snel mondialiserende wereld.

Behalve op theoretisch gebied zijn de resultaten van het onderzoek ook maatschappelijk relevant: mogelijk zijn de uitkomsten van het onderzoek ook toepasbaar op identiteitsvorming van

(Turkse) migranten in andere landen of regio's en wordt op deze manier bijgedragen aan een beter begrip van de *in between* positie waarin migranten veelal verkeren. Uiteindelijk leidt dit tot meer kennis over migranten in een snel mondialiserende wereld, een wereld waarin migratiestromen toenemen. Kortom, deze kennis is belangrijk in het kader van een toenemende en versnelde mundialisering doordat grenzen vervagen en daarmee ook het culturele landschap van *belonging* verandert.

Methodologische verantwoording

Deze thesis is het eindproduct van drie maanden intensief antropologisch veldwerk naar de thuisgevoelens van Turkse migranten in Berlijn. Tijdens onze veldwerkperiode hebben we veelvuldig met onze informanten gesproken, gegeten, gedronken, gelachen en rond gehangen, met als doel onderdeel te worden van het leven van onze informanten. De namen van onze informanten zijn in dit werk geanonimiseerd om zo de privacy van de informanten en hun omgeving te waarborgen. Dit omdat wij de vertrouwensband met onze gewaardeerde informanten niet willen schenden en hun privacy respecteren. Een andere kanttekening die gemaakt dient te worden met betrekking tot de onderzoekspopulatie is dat we in deze thesis spreken van de Turkse migranten in Berlijn terwijl niet elke informant daadwerkelijk een migrant is. Verschillende informanten zijn in Berlijn geboren en opgegroeid, terwijl anderen pas op latere leeftijd in Berlijn zijn komen wonen. We hebben er voor gekozen om de onderzoekspopulatie, wanneer daar in het algemeen naar gerefereerd wordt, aan te duiden als migranten. Dit omdat migratie een belangrijk thema is met betrekking tot het onderzoek en ook de informanten die geboren zijn in Berlijn een migratiegeschiedenis kennen, zij het van hun voorouders.

In totaal zijn er meer dan 20 interviews gehouden met informanten, deze interviews variëren van 30 minuten tot twee uur. In de beginfase van het onderzoek hebben we vooral gebruik gemaakt van gestructureerde interviews. Na verloop van tijd zijn we ook begonnen met het afnemen van open interviews, met meer inzicht in de thematiek en informatie over het onderwerp als resultaat. De informanten vertellen in een open interview een verhaal en de elementen die zij belangrijk vinden komen voorbij tijdens het gesprek. Dit komt ook door de informele setting waarin wij open interviews hebben gehouden: interviews vonden bijvoorbeeld plaats in het park, bij de informanten thuis of in een Turks (eet-)café. In deze persoonlijke, informele setting voelden de informanten zich op hun gemak en dit kwam de kwaliteit van de interviews ten goede. Een nadeel van het gebruik van interviews is dat er wellicht een discrepantie bestaat tussen wat mensen je vertellen over een bepaald fenomeen en wat mensen werkelijk doen. Dit hebben we geprobeerd te beperken door naast interviews ook andere methoden toe te passen, zoals observatie en *hanging out*.

Daarnaast hebben we ook informele gesprekken gehouden met onze informanten. Deze methode maakte het mogelijk op een minder formele manier aan data en informatie te komen. Bevindingen van interviews met informanten en observaties konden we via deze methode beoordelen en controleren op juistheid. Tevens is het ons door het gebruik van deze methode gelukt met verschillende informanten een vertrouwensband op te bouwen. Deze vertrouwensband, oftewel *rapport* maakte het mogelijk deel te nemen aan diverse activiteiten of interviews af te nemen (DeWalt en DeWalt, 2011:47).

Daarnaast vormde *hanging out* een belangrijk onderdeel van ons onderzoek. Op straat, in de moskee, in buurthuizen, Turkse winkels en op de markt: door ergens langere tijd te verblijven en de situatie te observeren hebben wij meer begrip gekregen over de context en betekenis van de factoren van ons onderzoeksonderwerp. Ook participerende observatie heeft als methode een groot aandeel gehad binnen het onderzoek. Voorbeelden van activiteiten waarin wij geparticipeerd hebben zijn: het bezoeken van het vrijdagmiddaggebed in een Moskee in *Schöneberg* en het bijwonen van een Turkse bruiloft in *Wedding*.

Opbouw thesis

Deze thesis is als volgt opgebouwd: ten eerste worden de concepten en theorieën relevant voor thuisgevoelens van migranten besproken in hoofdstuk twee, het theoretisch kader. Vervolgens gaat hoofdstuk drie over de context waarin het onderzoek heeft plaatsgevonden. Oftewel over de achtergrondsituatie van de Turkse inwoners van Duitsland en in het specifiek de situatie in Berlijn. In hoofdstuk vier wordt een beeld geschetst van de situatie zoals wij deze in Berlijn aantreffen. De twee hoofdstukken hierop volgend, vijf en zes, zijn de empirische hoofdstukken van de thesis. Het eerste empirische hoofdstuk bevat een uitwerking van de data over de vrouwelijke Turkse inwoners van Berlijn. Het hoofdstuk hierna betreft de mannelijke Turkse inwoners van Berlijn. De beide empirische hoofdstukken hebben dezelfde structuur en er worden waar nodig koppelingen gemaakt met de theorieën en concepten uit het kader. Beide empirische hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de volgende factoren: levensgeschiedenissen van informanten; de relatie met Turkije; de verhouding tussen religie en een thuisgevoel; taal en gevoelens van thuis en de relatie tussen identiteit, cultuur en thuis. Vervolgens vergelijken en behandelen we onze bevindingen in hoofdstuk zeven: discussie en conclusie. In dit hoofdstuk komen de overeenkomsten en verschillen tussen de twee onderzoeksgroepen aan bod. De thesis eindigt met relevante bijlagen zoals foto's en een samenvatting in de Duitse taal.

2. Theoretisch Kader

Om te begrijpen in welke situatie de hedendaagse migranten vorm moeten geven aan hun thuisgevoel zullen we eerst inzoomen op de bredere mondialiseringsprocessen. De toenemende mogelijkheden van contact en het makkelijk en snel kunnen afleggen van afstanden over de hele wereld zijn belangrijke onderdelen van dit mondialiseringsproces. Dit theoretisch kader geeft een inzicht in de verschillende factoren die als gevolg van mondialisering de gevoelens van thuis van migranten beïnvloeden. Na een introductie over de theorieën en concepten rondom mondialisering zullen we migranten en transnationalisme behandelen, om vervolgens via *multiple identities* uit te komen bij het thuisgevoel van individuele migranten in het nieuwe vestigingsgebied en hoe deze migranten hun gevoelens van thuis ervaren en meenemen over grenzen heen.

A globalizing world

“Nowadays we are all on the move” (Bauman, 2010:77).

De huidige wereld is volop in beweging. Contacten, linken, interactie en uitwisseling tussen zowel mensen als plaatsen worden door het mondialiseringsproces versterkt en vergroot (Inda en Rosaldo, 2008:4). Grenzen verzwakken, mensen en culturen komen meer en meer met elkaar in contact, oftewel: er vindt een constante vermenging plaats van het bekende met het voorheen onbekende. Waar je vroeger nog geworteld was aan een bepaalde plek, zoals Malkki (1992) aantoont met het begrip *rootedness*, is het nu anders. Door mondialisering wordt geografische verbinding met een plek namelijk minder belangrijk. Dit afnemende belang van grenzen en locaties wordt door Virilio *‘the end of geography’* genoemd, oftewel afstanden zijn steeds minder belangrijk en ook het belang van geografische grenzen neemt af (Virilio in Bauman, 2010:12). Als gevolg van de vervagende grenzen en de toenemende interactie en contacten tussen mensen wereldwijd, verandert ook de notie van tijd en ruimte. Zoals Inda en Rosaldo dit verwoorden: *“Globalization implies a fundamental reordering of time and space”* (2006:8). Toonaangevende auteurs op het gebied van *time* en *space* zijn Harvey en Giddens. Harvey (1989) benoemt de veranderende notie van tijd en ruimte als *time-space compression*. Hiermee doelt hij op de manier waarop de versnelling van economische en sociale processen de wereld als het ware doen krimpen, met als gevolg dat afstand en tijd steeds minder van belang zijn (Harvey (1989) in

Inda en Rosaldo, 2008:8). Giddens, daarentegen, focust niet op de snelheid van deze economische en sociale processen maar juist op de verspreiding, ofwel uitstrekking, van het sociale leven in de tijd en ruimte. Hiermee probeert hij aan te tonen dat het sociale leven steeds meer over grenzen heen vormgegeven wordt. Dit proces noemt hij *time-space distancing* (Giddens (1990) in Inda en Rosaldo, 2008:10). Ook Eriksen (2007:8) benoemt verschillende processen met betrekking tot ruimte en tijd als gevolg van mondialisering. Zo schrijft hij bijvoorbeeld over *disembedding*, waarmee hij doelt op de afnemende waarde van afstand en locatie, ook wel delokalisering genoemd. Bij dit proces staan alle manieren waarop producten, ideeën of zelfs mensen los gezien worden van hun oorspronkelijke ruimtelijke locatie centraal (Eriksen, 2007:8). Kortom, de veranderende notie van ruimte en tijd werkt delokalisatie in de hand, met grote gevolgen van dien. Deze gevolgen uiten zich bijvoorbeeld in de toenemende migratiestromen (door Eriksen (2007: 8) benoemd als onderdeel van het mondialiseringsproces *movement*) en de daarmee samengaande identiteitsvorming. Een focuspunt hierbij is hoe deze processen leiden tot nieuwe processen van thuisgevoel en het gevoel wel of niet ergens bij te horen, ook wel *feeling of belonging* genoemd (Hedetoft and Hjort, 2002:VII). Door mondialisering zijn migranten steeds meer in staat snel en makkelijk contact te onderhouden met het vaderland. Dit heeft natuurlijk ook zijn uitwerkingen op een thuisgevoel: mede door internet en transport zijn de mogelijkheden tot contact over de hele wereld vergemakkelijkt (Eriksen, 2007:8), hierdoor kun je het thuisgevoel als het ware makkelijk meenemen naar andere plekken. In de rest van deze thesis zal ook wel de term 'thuisgevoel' gebruikt worden om naar *feeling of belonging* te refereren.

Kort samengevat veroorzaakt het eerder genoemde mondialiseringsproces veranderingen in het culturele landschap van *belonging* (Hedetoft and Hjort, 2002:XV). Dat wil zeggen: waar thuisgevoel en *belonging* voorheen gelinkt waren aan een daadwerkelijke plek en grenzen van natie-staten een belangrijke factor hierbij speelden, wordt het thuisgevoel tegenwoordig steeds meer over grenzen heen ervaren. Dit impliceert dat grenzen steeds minder belangrijk worden en vervagen, wat als één van de gevolgen van *globalization* gezien wordt. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat grenzen niet per definitie daadwerkelijk vervagen maar dat het door mondialiseringsprocessen makkelijker wordt grenzen over te steken, zowel letterlijk als figuurlijk, en dat in die zin een grens geen belemmering meer vormt met betrekking tot waar je bent en waar je thuishoort.

Behalve mondiaal laat *globalization* ook haar sporen achter op het lokale leven en thuisgevoel. Terwijl aan de ene kant het lokale leven wordt beïnvloedt door *globalization*, worden ook de netwerken die mensen over de hele wereld aan elkaar verbinden elk jaar dichter, sneller en groter: dit noemt Eriksen *interconnectedness* (2007:8). Oftewel het is door de veranderende notie van ruimte en tijd

eenvoudiger in verbinding te staan met mensen op andere plekken op de wereld. Dit proces wordt ook door Inda en Rosaldo (2008) benoemd wanneer zij de interacties en stromingen die verschillende plekken op de wereld met elkaar in relatie brengen beschrijven als gevolg van *globalization*. Dit heeft gevolgen voor het thuisgevoel van migranten, omdat het op deze manier bijvoorbeeld makkelijker wordt in contact te blijven met achterblijvers in het vaderland. Dit makkelijker onderhouden van contact leidt tot transnationalisme, oftewel het onderhouden van banden met verschillende locaties, waarover in de volgende paragraaf meer. Deze netwerken en contacten werken een constante uitwisseling van informatie in de hand. Niet alleen uitwisseling van informatie is een gevolg van het contact met het thuisland door migranten, ook het vermengen van culturen is een gevolg hiervan, zoals door Eriksen *mixing* wordt genoemd (2007:7).

Concluderend kunnen we stellen dat er ontzettend veel elementen te onderscheiden zijn die deel uit maken van het mondialiseringsproces. In het kader van dit onderzoek wordt vooral aandacht besteedt aan de verstrikking tussen de elementen *global* en *local* als gevolg van de veranderende notie van tijd en ruimte. Op deze manier veroorzaakt *globalization* veranderingen in het culturele landschap van *belonging* (Hedetoft en Hjort, 2002:XV), dit begrip wordt later in het theoretisch kader nader toegelicht. Als voorbereiding op een uitwerking van het concept *belonging* zal eerst een link gelegd worden tussen mondialisering en de toenemende migratiestromen, zoals eerder in deze paragraaf kort benoemd werd.

Migranten, transnationalisme en *the space between*

De meest kenmerkende processen die samen *globalization* vormen zijn *movement* en *mixing* zoals in de vorige paragraaf aan bod gekomen is. Deze elementen staan direct in verband met migratiestromen: *globalization* heeft een omvangrijk effect op de stromen mensen tussen verschillende landen. Dit heeft als gevolg dat mensen zich niet alleen sneller en vaak ook makkelijker verplaatsen over grenzen heen, maar daarnaast ook dat hierdoor het culturele landschap van *belonging* verandert (Hedetoft en Hjort, 2002: XV). Zoals in de paragraaf over *globalization* is aangegeven waren migranten ‘vroeger’ nog geworteld aan het herkomstgebied, terwijl geografische verbinding met een plek nu minder van belang is (Malkki, 1992). Dit betekent dat door migratie in een gemonialiseerde wereld de perceptie van het thuisgevoel van de migrant verandert, omdat migranten vanzelfsprekend niet langer verbonden zijn aan de plek waar ze vandaan komen en van oorsprong thuis horen. Dit komt onder andere naar voren in het werk van Barth, genaamd *Ethnic groups and boundaries* (Barth in Vertovec, 2007)). Hierin bestudeert hij hoe grenzen tussen groepen veranderen en/of behouden blijven. Vertovec (2007:962-963) schrijft

hierover: *“Barth’s conceptualization of ethnicity was found to be particularly relevant to migration scenarios, since it highlighted the malleable, context-contingent negotiation of markers and boundaries of ethnic groups and identities; as contexts changed due to migration, anthropologists found, so would ethnicities”*. Oftewel, door een veranderende context ten gevolge van migratie, verandert ook het culturele landschap van *belonging*, en is het nu makkelijker contacten en banden te onderhouden met je vroegere thuis (Hedetoft en Hjort, 2002:XV). Dit wordt eveneens aangetoond door Malkki (1992:38): *“To plot only “places of birth” and degrees of nativeness is to blind oneself to the multiplicity of attachments that people form to places through living in, remembering and imagining them”*. Kortom: mensen kunnen zichzelf aan meerdere plaatsen verbinden in plaats van alleen de geboorteplek.

Er zijn tegenwoordig verschillende soorten migranten te onderscheiden. Bauman (2010) beschrijft in zijn boek *“Globalization: the Human Consequences”* een tweedeling, namelijk *tourists* en *vagabonds*. De eerste categorie, *tourists*, zijn mensen die de mogelijkheid hebben zich vrij over de wereld binnen en tussen landen te verplaatsen. Deze mensen zijn vaak hoogopgeleid en hebben de keuze zichzelf te verplaatsen. Daartegenover staan volgens Bauman de zogenaamde *vagabonds*. Zij hebben niet de keuze zich te verplaatsen maar zijn noodgedwongen te migreren naar een andere omgeving. Zoals volgend citaat van Bauman stelt: *“The tourists travel because they want to; the vagabonds travel because they have no other bearable choice. The vagabonds are, one might say, involuntary tourists”* (2010:93). Oftewel volgens Bauman zijn de *vagabonds* onvrijwillige *tourists* omdat ze geen keus hebben zich te verplaatsen.

Ondanks dat migranten zich van de ene naar de andere vestigingsplek verplaatsen onderhouden ze langdurige banden met verschillende landen en gebieden, dit gegeven wordt ook wel aangeduid met het begrip transnationalisme (Bauböck en Faist, 2010:9). Dit onderhouden van contact en relaties met verschillende locaties heeft zijn uitwerkingen op het thuisgevoel, oftewel het landschap van *belonging* verandert onder andere door transnationalisme en de mogelijkheden tot het onderhouden van wereldwijd contact. Bauböck en Faist (2010) beargumenteren dat transnationalisme niet alleen betrekking heeft op samenlevingen maar juist op alle sociale formaties, zoals transnationale netwerken, groepen en organisaties. Volgens Kearney (1995) refereren transnationale gemeenschappen naar migranten gemeenschappen verspreid over twee of meer landen. Glick Schiller noemt eveneens de *“cross-border relationships of many migrants”* als element van transnationalisme (Glick Schiller in Horevitz, 2009:753). Zo schrijven Bash, Glick Schiller en Szanton Blanc ook over de verouderde opvatting van grenzen die ontstaat als gevolg van mondialisering (Bash, Glick Schiller en Szanton Blanc in Horevitz, 2009:753). Volgens deze drie wetenschappers vormt de betrokkenheid van migranten naar zowel het

thuisland als het vestigingsland een essentieel onderdeel van transnationalisme “*the multiplicity of involvements that transmigrants sustain both in home and host societies*” (Bash, Glick Schiller and Szanton Blanc, 1995:7). Ook Espiritu schrijft over de banden die migranten onderhouden met zowel het thuis- als het vestigingsland. Zij maakt hierbij onderscheid tussen *literal* (letterlijk) en *symbolic* (symbolisch) transnationalisme. Waarbij *literal* transnationalisme de actuele transnationale activiteiten zijn zoals het bezoeken van het vaderland en het onderhouden van verwantschapsbanden. Espiritu (2003) verwoordt *symbolic* transnationalisme als: “*imagined returns to one’s native home*” door middel van het geheugen en herontdekking van culturele waarden. Voorbeelden van symbolisch transnationalisme zijn het ‘meenemen’ van bepaalde tradities, zoals feesten of eetgewoontes. Espiritu noemt transnationalisme als het leven tussen oud en nieuw, tussen thuis, tussen talen. Oftewel migranten leven in *the space between* (2003:10-11). Ook hier is duidelijk dat migratie sterk samenhangt met een veranderende perceptie van het thuisgevoel.

Wat verder samenhangt met het thuisgevoel en het mondialiseringsproces is het feit dat mondialisering zorgt voor zowel insluiting als uitsluiting van groepen en individuen in bepaalde gebieden. Castles (1998:179) redeneert dat individuen en groepen die bepaalde karakteristieken noodzakelijk voor mondiale markten (zoals arbeid, kapitaal of andere goederen) hebben, worden opgenomen in de mondiale orde als burgers met politieke en civiele rechten. Aan de andere kant zijn er ook individuen en groepen die geen aansluiting vinden in de mondiale orde met als gevolg uitsluiting. Dit wordt ook benadrukt door Bauman, die in zijn betoog stelt dat: “*globalization divides as much as it unites*” (2010:2). Dit heeft ook zijn uitwerkingen op *belonging*, waar de kwestie insluiting of uitsluiting van belang is voor het thuisgevoel van migranten. Wat belangrijk is met betrekking tot het thuisgevoel in deze zin, is dat het thuisgevoel sterker is wanneer het gedeeld kan worden met anderen die hetzelfde doormaken (Hedetoft en Hjort, 2002). Oftewel insluiting heeft een positiever effect op het thuisgevoel (je voelt je sneller ergens thuis wanneer je erbij ‘hoort’) wanneer je dit gevoel kunt delen met anderen die net als jij erbij ‘horen’, en vice versa. Een andere tegenstelling die door Castles genoemd wordt is dat internationale migratie meestal op nationaal niveau wordt geanalyseerd, ondanks het feit dat de sterkste effecten van migratie op lokaal niveau opereren (Castles, 1998:179).

Kortom, transnationalisme en mondialisering doen grenzen vervagen en dit beïnvloedt de banden die een migrant heeft met zowel het vaderland als het nieuwe vestigingsland. Echter, de transnationale positie waarin migrantenfamilies zich bevinden heeft niet alleen invloed op hun gevoelens van *belonging*, maar tegelijkertijd ook op de identiteitskwestie. Zoals Espiritu beschrijft kunnen migranten zich in *the space between* bevinden, oftewel het leven tussen verschillende culturen

en dus ook identiteiten (2003:10-11). De volgende paragraaf behelst het onderwerp identiteit, en met name het aannemen of creëren van meerdere identiteiten.

Multiple identities

Elk individu heeft verschillende identiteiten, oftewel verschillende 'ik's', aldus Fong en Chuang (2004). Zij schrijven bijvoorbeeld over de complexe relatie tussen cultuur en identiteit: *"Our identities are constructed through an integral connection of language, social structures, gender orientation, and cultural patterns. We select our identity and pick which ethnic name we prefer to be called."* (Fong en Chuang, 2004:53). Met andere woorden elk individu heeft meerdere identiteiten, *multiple identities*, waarvan per situatie de meest geschikte identiteit aangenomen wordt, ook wel een situationele identiteit genoemd (Fong en Chuang, 2004).

In het kader van dit onderzoek is vooral de identiteit van migranten en hun families interessant, oftewel mensen die zich als het ware in meerdere verschillende culturen bevinden: *"bicultural people who occupy two worlds switch and alter identity as they move back and forth between social worlds"* (Hecht, Collier en Ribeau (1993) en Lian (1983) in Fong en Chuang, 2004:53). Hieruit blijkt het transnationale, of in deze context misschien liever 'transculturele', karakter van migrantenfamilies: ze identificeren zich met meerdere culturen tegelijk. Ook Hall (1995:206) spreekt over de multipale identiteiten van migranten en *biculturals*: *"They are people who belong to more than one world, speak more than one language, inhabit more than one identity, have more than one home; who have learned to negotiate and translate between cultures ... and thus finding ways of being both the same as and at the same time different from the others amongst whom they live."* (1995:206 in Inda en Rosaldo, 2008:21).

Belangrijk met betrekking tot de verschillende identiteiten van migranten en hun gevoel van *belonging* is het onderscheid tussen de termen *feeling* en *being* (Hedetoft en Hjort, 2002:XVII). Zoals uit hun voorbeeld blijkt kan een migrant nog zo het gevoel hebben onderdeel uit te maken van zijn vaderland, *feeling Polish*, terwijl hij daadwerkelijk in Amerika is: *being in the United States*. Dit komt ook tot uitdrukking in het verschil tussen cultuur en identiteit, zoals Grimson (2010) het omschrijft. Hij stelt dat iedereen een zekere mate van *belonging* voelt tot een collectief, zij het een stad of een dorp, dan wel een land of regio in de wereld. Naast dit collectief behoort ook iedereen tot een bepaalde leeftijdsgroep, sociale klasse, gender, generatie et cetera. Tot op een zekere hoogte zijn deze identiteitscategorieën ingebed in een cultuur, maar daarnaast heeft iedereen de keuze waarmee zichzelf te identificeren

(Grimson, 2010:63). Hieruit volgt een verschil tussen cultuur en identiteit: waar cultuur verwijst naar gedragingen voortkomend uit ervaringen, opvattingen en betekenissen, verwijst identiteit naar onze gevoelens van het behoren tot een collectief (Grimson, 2010:63). Oftewel, cultuur is volgens het voorbeeld van Hedetoft en Hjort (2002:XVII) een uitdrukking van *being*, terwijl identiteit vorm geeft aan *feeling*.

Wat Grimson wil aantonen met betrekking tot de verhouding tussen cultuur en identiteit is dat het twee losse, op zichzelf staande factoren zijn. In sommige contexten worden deze gecombineerd in één uitdrukking, maar over het algemeen staan zij los van elkaar: het feit dat iemand graag de Tango danst in Buenos Aires zegt niets over de gevoelens van dit individu tegenover deze stad (Grimson, 2010:63). Grimson probeert ons hiermee te waarschuwen deze twee facetten als losstaand en apart van elkaar te zien. Begrip van deze tweedeling leidt tot een dieper begrip van identiteitsvorming: er zijn meerdere redenen waarom iemand ervoor kiest ergens bij te willen horen, of misschien vanzelf ergens bij hoort, zowel op cultureel niveau als met betrekking tot identificatie.

Kortom, elk individu creëert meerdere identiteiten. Dit maakt het mogelijk te kiezen welke identiteit in een bepaalde situatie het beste past bij degene die je wil, of misschien moet zijn: een situationele identiteit. Hoe deze verschillende identiteiten samenhangen met de verschillende betekenissen die gegeven worden aan een thuisgevoel wordt in de volgende paragraaf uitgelegd.

Home: verschillende situaties, verschillende betekenissen

Zoals in dit hoofdstuk eerder aangegeven is de wereld aan het veranderen ten gevolge van processen van *globalization* en worden afstanden en grenzen steeds meer verwaarloosbaar. Groeiende migratiestromen zijn eveneens een gevolg van *globalization*, hierdoor ontstaan samenlevingen met verschillende culturen, oftewel multiculturele samenlevingen. Doordat mensen in een voor hun vreemde samenleving belanden is het goed mogelijk dat gevoelens van thuis niet meer overeenkomen met het daadwerkelijke thuis. In deze paragraaf worden het concept *home* en de verschillende vormen hiervan uiteengezet.

Home is een gecompliceerd concept. Elke specifieke groep of individu kent een andere betekenis toe aan het begrip, binnen een bepaalde context. Hannerz geeft aan dat het opvallend is dat mensen vooral aan hun *home* gaan denken wanneer ze er niet daadwerkelijk zijn, dus bijvoorbeeld op vakantie of voor zaken in het buitenland, of wanneer zij op het punt staan hun thuis voor langere tijd te verlaten (Hannerz in Hedetoft en Hjort, 2002:218). De betekenis die aan het concept 'thuis' wordt gegeven is dus

afhankelijk van wat weg zijn in dit verband in houdt. Verschillende vormen hiervan die Hannerz aandraagt zijn reizen, toerisme, migratie, pelgrimage, vluchten, verbanning en diaspora (Hannerz *in* Hedetoft en Hjort, 2002:218). Ook Espiritu spreekt over het proces van betekenis toekennen aan je thuis, oftewel: *home making*. Hiermee bedoelt ze alle manieren waarop individuen zichzelf thuis doen voelen op verschillende geografische locaties (Espiritu, 2003:2). Voortkomend uit Hannerz vertoog kan gesteld worden dat de betekenis die gegeven wordt aan *home* niet per definitie gelijk staat aan het daadwerkelijke huis in materiële zin, maar juist bestaat uit een denkbeeldige functie. Anderson deelt deze opvatting met Hannerz, hij benadrukt dat terwijl alle inwoners van een natie-staat zich op een of andere manier verbonden voelen, ze elkaar nooit persoonlijk zullen kennen. Wat Anderson aan deze benadering toevoegt, is dat dit gevoel van verbondenheid in sommige situaties zo sterk is dat er gesproken kan worden van een imaginaire gemeenschap² (Anderson, 2007). Voorbeelden hiervan zijn situaties van oorlog, of bijvoorbeeld een voetbalwedstrijd. Deze vorm van een imaginaire gemeenschap is ook zichtbaar bij migranten. Oftewel het migrantenbestaan oftewel het land van herkomst vormt in dit geval een verbindingspunt waar verschillende groepen migranten zich door gerelateerd voelen. Dat is ook waar in dit hoofdstuk de focus op ligt: de vormgeving van een thuis door migranten. Dit thuisgevoel wordt versterkt wanneer het gedeeld kan worden met anderen die hetzelfde meemaken, omdat het identificatie met anderen mogelijk maakt (Hedetoft en Hjort, 2002).

Het thuisgevoel is dus voor elk individu verschillend, maar kent wel universele kenmerken. Voorbeelden hiervan zijn: het denken aan een thuis in een bepaalde omgeving, bijvoorbeeld de associatie met een stad of dorp; de mogelijkheid een thuis voor te stellen in allerlei verschillende situaties, bijvoorbeeld dag en nacht, en tijdens de verschillende seizoenen. De belangrijkste relaties die samengaan met denken aan een thuis kennen een sterke emotionele lading en vaak heeft de gedachte aan een thuis een sterke samenhang met de gedachte aan 'vroeger', oftewel hoe het ooit *was* (Hannerz *in* Hedetoft en Hjort, 2002:219). Een belangrijke kanttekening hierbij is dat niet enkel migranten maar ook oorspronkelijke bewoners de veranderende notie van thuis ervaren. Als gevolg van multiculturalisme verandert de sociale omgeving en dus ook het thuisgevoel van de oorspronkelijke bewoners.

Er is echter een groot verschil tussen het ergens thuis horen en het gevoel ergens thuis te horen, zoals onderstaat citaat van Hedetoft en Hjort impliceert: "*home is where we belong really means home is where we feel we belong*" (2002:VII). Dit citaat toont overeenkomsten met de spreuk "*home is where the heart is*", waarbij het thuisgevoel verbonden wordt aan daar waar je jezelf het prettigst voelt.

² in originele tekst *Imagined Communities* (2007) van Anderson staat broederschap, wij gebruiken de term gemeenschap in plaats van broederschap omdat dit beter past in verband met het onderzoeksthema.

Verschillende factoren kunnen dit gevoel beïnvloeden: bijvoorbeeld familie en vrienden of de omgeving. In aanvulling op de vorige paragraaf over *multiple identities* kent ook het thuisgevoel meerdere vormen. Wat betreft de verbinding van thuis en identiteit aan één plek stelt Mallet (2004:65) zichzelf de volgende vraag: “*Is home (a) place, (a) space, feeling(s), practices, and/or an active state of state of being in the world?*”. Mallet stelt dat het concept thuis vanuit verschillende referentiekaders op verschillende wijzen benaderd wordt. Voorbeelden hiervan zijn thuis gerelateerd aan een huis, aan familie, zelf, gender en reizen. Ze stelt in haar vertoog dat thuis niet per definitie verbonden is aan een bepaalde plek en dat het zowel als vreemd en als vertrouwd ervaren kan worden (Mallet, 2004:78).

Kortom, een thuis is voor elk individu anders en verschilt daarnaast ook per context. Vooral de denkbeeldige functie van het concept is van belang, daar dit het mogelijk maakt op elk moment en in elke situatie een thuisgevoel te ervaren of creëren. Daarbij komt dat een thuisgevoel sterker is wanneer het gedeeld wordt. Oftewel in de context van migranten is bijvoorbeeld het migrantenbestaan een verbindende factor die het thuisgevoel versterkt, dit thuisgevoel kan zowel gerelateerd zijn aan het land van herkomst als aan het nieuwe vestigingsland.

Dit theoretisch kader heeft een inzicht gegeven in de verschillende factoren die als gevolg van mondialisering gevoelens van thuis van migranten beïnvloeden. Centraal hierin staat de situatie waarin migranten zich bevinden, oftewel de *in-between* positie: tussen landen, culturen, talen, et cetera. Gepoogd is vanuit een focus op *globalization* de gevolgen voor migranten van het mondialiseringsproces weer te geven. Belangrijk hierbij is de verschuiving van het thuisgevoel gerelateerd aan een daadwerkelijke plek (daar waar je geworteld bent), tot een thuisgevoel dat als het ware meegenomen kan worden over grenzen heen. Hoe dit thuis, en thuisgevoel, na het migreren ervaren en vormgegeven wordt is het onderwerp van dit onderzoek, waar de volgende hoofdstukken vorm aan zullen geven. Beginnend met een toepassing van bovenstaande theorie op een specifieke situatie, namelijk die van Turken en hun thuisgevoelens in Berlijn.

3. Context

Berlijn, een multiculturele wereldstad in het oosten van Duitsland, dicht bij de Poolse grens. Een stad die tot 1989 verdeeld werd door een muur, een stad met een vreselijke geschiedenis. Maar ook een stad waar mensen komen en gaan, toeristen; zakenlui; kunstenaars; studenten en migranten. Een stad met kerken, moskeeën en synagogen tegenover clubs, bars en restaurants. Een stad met daklozen, hangjongeren, beroemdheden en politica. Een stad voor jong en oud; een stad met een enorm metronetwerk en een stad met veel verschillende wijken en gezichten. Een stad waarin culturen elkaar ontmoeten en van elkaar leren en een stad waarin alles mag en alles kan. Een stad die bol staat van diversiteit.

Een stad met 872.000 migranten van over de hele wereld, waarvan ongeveer 170.000 migranten met een Turkse achtergrond.³ Een stad met Turkse winkels, bakkers en buurthuizen. Een stad waarvan de wijk *Kreuzberg* gezien wordt als 'Little Istanbul' en de winkelstraat *Kurfürstendamm* vergeleken wordt met *Taksim* in de hoofdstad van Turkije. Hoe komen deze Turkse migranten in Berlijn, wat is hun geschiedenis en hoe creëren zij een thuisgevoel in deze nieuwe vestigingsstad, de wereldstad Berlijn?

Turken in Duitsland

Voordat we ons richten op de Turkse migranten in Berlijn, schetsen we hier kort een beeld van de migratiegeschiedenis van Turken naar Duitsland. De grootste groep Turken in Duitsland bestaat uit arbeidsmigranten en hun nakomelingen. Toen deze, voornamelijk mannelijke, arbeidsmigranten in de jaren 1960 en 1970 naar Duitsland toe kwamen om de groeiende vraag naar arbeiders als gevolg van het naoorlogse *Wirtschaftswunder* op te vullen, werd niet verwacht dat het verblijf van Turken in Duitsland blijvend van aard zou zijn (Glebe in Özüekren en van Kempen, 1997:122). Na het wervingsverbod als gevolg van de oliecrisis in 1973 werd er een rem gezet op arbeidsmigratie naar Duitsland. Als gevolg hiervan keerde een gedeelte van de Turkse migranten terug naar Turkije, maar er waren ook veel Turkse arbeidsmigranten die zich nu 'voorgoed', samen met hun vrouwelijke familieleden uit Turkije, vestigden in Duitsland. Vanaf deze periode vormt Duitsland het vestigingsland voor vele Turkse families, met een grote populatie Turken in het huidige Duitsland als gevolg (Glebe in Özüekren en van Kempen, 1997:22). De cijfers van het *Berlin Institut* bevestigen dit: van de 2,8 miljoen Turkse mensen met een migratie-achtergrond in Duitsland is ruim de helft geïmmigreerd, de rest is in Duitsland geboren (Woellert,

³ Gemeente Berlijn, geraadpleegd op 29-04-13
<http://www.berlin.de/lb/intmig/presse/archiv/20110330.1000.338135.html>

Kröhnert, Sippel en Klingholz, 2009:18).

Feeling of Belonging van Turken in Duitsland

In Duitsland zijn op dit moment drie verschillende generaties van Turkse migranten te onderscheiden, de gastarbeiders, hun kinderen en kleinkinderen (White, 1997:755). Wat ten eerste belangrijk is bij het onderzoek naar de gevoelens van *belonging* van Turkse migranten in Duitsland, is het verschil tussen de eerste en latere generaties. Deze generaties verschillen bijvoorbeeld in hoeverre ze de Duitse dan wel Turkse taal beheersen, en ook hebben ze sterk verschillende levensstijlen (White, 1997:755). Dit komt ook tot uiting wanneer gekeken wordt naar de wens terug te keren naar het vaderland: hieruit blijkt dat vooral de leden van de eerste generatie Turkse migranten in Duitsland hopen terug te kunnen keren naar Turkije (Schultze, 1992 in Özüekren en van Kempen, 1997). Schultze stelt dat in 1988 zeventig procent van de eerste generatie een wens had om terug te keren naar Turkije, waar slechts eenendertig procent van de latere generaties deze wens koesterden. Ook in het werk van Horrocks en Kolinsky komt het verschil in deze houding tussen de eerste en latere generaties Turkse migranten naar voren. Waar de eerste generatie Turkse gastarbeiders nauwelijks een eigen stem hadden en al helemaal geen gedeelde geschiedenis behalve het gastarbeider-schap in Duitsland, is dat met de nieuwe generaties tegenovergesteld: zij beginnen een eigen geschiedenis te schrijven en creëren daarmee ook hun eigen plek (Horrocks en Kolinsky, 1996:XVIII). Dit gegeven kan gekoppeld worden aan het verbeeldende karakter van het vormen van een thuis (Hannerz in Hedetoft en Hjort 2002) en het saamhorigheidsgevoel binnen de natie-staat (Anderson, 2006). De mogelijkheid een eigen plek te creëren binnen de Duitse samenleving, oftewel het gevoel ergens bij te horen (*feeling of belonging*), ontstaat mogelijk door het imaginaire samen zijn.

Een ander belangrijk element met betrekking tot het onderzoek naar Turkse migranten in Duitsland is het feit dat Turken veelal tussen of binnen twee culturen in leven. Dit werd eerder al aangeduid als de *space between* waarin migranten zich vaak bevinden (Espiritu, 2003:10-11), oftewel het leven tussen verschillende landen, bijvoorbeeld het vader- en vestigingsland. Veel Turken in Duitsland bevinden zich precies in deze *space between*: op school of op het werk domineert de Duitse cultuur terwijl in de vrije tijd en in het sociale netwerk de Turkse cultuur overheerst (Kürsat-Ahlers in Horrocks en Kolinsky, 1996:117). Voor de resultaten van het onderzoek worden beide dimensies meegenomen, zowel het privé als het publieke domein, de focus van het onderzoek licht echter op thuisgevoelens in het algemeen, ongeacht welke dimensie.

Zoals in het theoretisch kader reeds aan bod is gekomen heeft elk individu diverse identiteiten, en worden deze identiteiten in verschillende situaties gebruikt (Fong en Chuang (2004) en Hall (1995)). In het kader van dit onderzoek is het interessant te kijken naar deze *multiple identities* van Turken in Berlijn en hoe zij dit zelf ervaren en op welke manier deze identiteiten hun gevoelens van thuis beïnvloeden.

Turkse migranten in Berlijn

Turkse migranten in Duitsland ervaren een sterke kloof tussen de Turkse en de Duitse cultuur, aldus White (1997:757). Hoe zit dit met Turken in Berlijn, dé multiculturele hoofdstad van Duitsland?

Berlijn is de stad met de meeste Turkse inwoners buiten Turkije (Greve en Ohran, 2008:14). Ruim 24 procent van de migranten in Berlijn heeft een Turkse achtergrond (Woellert et. al, 2009:63). Voor veel Turkse migranten in Berlijn is contact met familie of vrienden in Turkije dé factor die hun Turkse identiteit het meest beïnvloedt, oftewel transnationale contacten. Ook het ‘volgen’ van Turkije speelt hierbij een grote rol, om de huidige situatie van Turkije van zo dichtbij mogelijk mee te maken en te ervaren. De nieuwe mode, nieuwe politieke stromingen, ideeën en debatten: elke verandering in Turkije is vrijwel zonder vertraging aanwezig in Berlijn (Greve en Ohran, 2008:61). Oftewel: het door Harvey benoemde begrip *time-space compression* zorgt ervoor dat de wereld als het ware krimpt, vanwege de veranderende notie van ruimte en tijd als gevolg van mondialisering. Ook de als gevolg van *interconnectedness* makkelijkere telefoongesprekken, het chatten via het internet en de regelmatige bezoeken aan Turkije in de vakanties bevestigen de functie van contact bij de ervaring van het thuisgevoel, daar deze in veelvoud plaatsvinden en aanwezig zijn (Greve en Ohran, 2008:61). Dit is ook wel *literal* transnationalisme, zoals Espiritu het verwoordt (2003:10-11). Çağlar noemt ook het feit dat Turkse immigranten in Duitsland en Europa steeds meer transnationale banden hebben (2001). Zij noemt onder andere dat de Turkse migranten in Duitsland niet enkel bifocale banden onderhouden tussen Duitsland en Turkije maar dat ‘Duitse Turken’ op een veelvoudige manier betrokken zijn bij meer dan één plek. Deze banden vinden zowel plek op regionaal, nationaal als Europees niveau (Çağlar, 2001:607). Vooral de jongere Turkse generaties in Berlijn worstelen met hun identiteit en thuisgevoel, aldus Çağlar. Voor hen staat hun Turkse identiteit niet gelijk aan de traditionele Turkse cultuur maar meer met de stedelijke gebieden van Turkije, zoals het moderne Istanbul (Çağlar, 2001:609). Kortom, volgens Çağlar worstelen Turkse jongeren in Berlijn met hun identiteit en gevoelens van thuis. Met dit onderzoek willen wij de intergenerationele verschillen met betrekking tot thuisgevoelens van Turkse

migranten in Berlijn in kaart brengen.

Turkse mannen en Turkse vrouwen

In de traditioneel Turkse samenleving hebben vrouwen en mannen beiden hun eigen rol met betrekking tot het huishouden, zowel binnen het daadwerkelijke thuis als daarbuiten. Een bekend Turks gezegde met betrekking tot de rol van de vrouw luidt *'Yuvayi dis, l kus, yarar'*, oftewel: de vrouwelijke vogel bouwt het nestje. Turkse vrouwen worden gezien als de verantwoordelijke voor het organiseren van het huishouden, het bereiden van eten, schoonmaken, boodschappen en het verzorgen en opvoeden van kinderen worden als de traditionele taken van de Turkse vrouw gezien. De man, aan de andere kant zorgt voor de economische zekerheid van het gezin en onderhoudt de relaties van de familie met de buitenwereld (Baltas en Steptoe, 2000:174). Deze traditionele rollen zijn ook zichtbaar in het leven van de Turkse migranten in Berlijn. Ondanks dat de rolverdeling hier en daar wat verschoven is richting een meer westers ideaalbeeld, oftewel een meer egalitaire rolverdeling tussen mannen en vrouwen, zijn de traditioneel Turkse invloeden nog steeds zichtbaar in de Turkse huishoudens. Vanwege deze traditionele rolverdeling verwachtten wij ook verschillen aan te treffen met betrekking tot de thuisgevoelens van mannelijke en vrouwelijke Turkse migranten in Berlijn. Daarom is het interessant om te kijken naar de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke Turken in Berlijn. De volgende hoofdstukken tonen de bevindingen van ons onderzoek, waarbij het eerste deelonderzoek kijkt naar de situatie van Turkse vrouwen en het tweede deelonderzoek naar de Turkse mannen in Berlijn.

Belangrijk bij deze uiteenzetting is het gegeven dat de verschillende Turken in Berlijn ieder op een andere, persoonlijke, manier wel of geen relatie onderhoudt met Turkije, zij het op traditioneel of moderne wijze, via religie, politiek en/of familie. De vraag die binnen dit onderzoek centraal staat is op welke manier de Turkse migranten in Duitsland hun gevoelens van thuis vormgeven, en welke factoren hierbij centraal staan.

4. *Van Ankara tot Zoologischer Garten*

In statige panden zitten exclusieve modehuizen zoals Chanel, Hermès en Louis Vuiton gevestigd. Aan de zijkant van de straat staan dure auto's geparkeerd. Porsche, Mercedes, BMW en Audi zijn allemaal oververtegenwoordigd op de *Kurfürstendamm*. Dit is de meest luxe winkelstraat in Berlijn gelegen in het district *Charlottenburg*. Aan het einde van de *Kurfürstendamm* ter hoogte van het station *Zoologischer Garten* steekt de deels verwoeste kerktoeren van de *Kaiser-Wilhelm-Gedächtnis-Kirche* boven het straatbeeld uit. Het is twee uur in de middag. Normaliter is deze omgeving rond dit tijdstip het domein van winkelend publiek, toeristen en tasjesdieven. Vandaag is de altijd drukke winkelstraat afgezet met dranghekken, zodat auto's en bussen geen toegang hebben tot het gebied. Ook is er duidelijk veel meer politie dan normaal aanwezig rondom de *Kurfürstendamm*. In de verte is een rode stoet mensen te zien die stapvoets vanuit Adenauerplatz komen aanlopen. Zachtjes is te horen wat deze mensen roepen: "*Kemal Atatürk! Kemal Atatürk!*". Een vrachtwagen rijdt voorop met in de laadruimte een vrouw die door een megafoon leusen roept, luidkeels herhaald door de menigte. De symbolen die vanuit de verte een rode massa leken worden nu duidelijk zichtbaar. Het zijn vooral vlaggen, kledingstukken en andere attributen in het rood met een witte halve maan en ster erop. Ook dragen sommige mensen een witte vlag met daarop de rode letters "TGB" en een zwart wit afbeelding van een man. Vanuit de menigte verrijst een wit laken wederom met de afbeelding van dezelfde man als op de vlaggen. Met veel kabaal en tumult passeert de optocht langzaam voorbij in de richting van *Zoologischer Garten* aan het einde van de *Kurfürstendamm*.

In bovenstaand vignet zien we dat Turkse invloeden, beelden en symbolen in het straatbeeld van Berlijn overal zichtbaar zijn. Niet alleen in Turkije maar ook in Duitsland is de huidige politieke oproer een kwestie.⁴ Dat de Turkse bewoners in Berlijn zich bekommeren om de politieke situatie in Turkije is een voorbeeld van transnationalisme: over grenzen heen zijn deze migranten betrokken met het thuisland. Oftewel, het onderhouden van banden over grenzen heen, zoals Glick Schiller *cross-border relationships* van migranten noemt (Glick Schiller in Horevitz, 2009:753). In alle buurten komen deze invloeden in meer of mindere mate voor. Van de West-Berlijnse wijk *Charlottenburg* tot aan de Oost-Berlijnse wijk *Kreuzberg*. Deze uitingen kunnen gezien worden als een vorm van *home making*, waarbij de mogelijkheid tot uitdrukking van deze symbolen en beelden bijdraagt aan de creatie van een thuis in

⁴ Zoals NRC Handelsblad bericht op 8 juni 2013: "*veel Turken, vooral in de grote steden hebben schoon genoeg van de autoritaire stijl van premier Recep Tayyip Erdogan*". Het gevolg hiervan zijn opstanden in Istanbul en andere Turkse steden. Het protest wat wij hebben gezien in Berlijn was een voorbode van de huidige protesten en opstanden in Turkije.

een vreemd land (Espiritu, 2003). Hieronder volgt een beschrijving van de diverse uitingen die in Berlijn te vinden zijn.

Ten eerste valt de aanwezigheid van Turkse symbolen in het straatbeeld op. Een Turkse vlag aan een balkon is niet bijzonder. Vooral rondom de hoge flats gelegen aan *Kotbusser Tor* in Kreuzberg is dit een veel voorkomend fenomeen. Ook tijdens de demonstratie aan de Kurfürstendamm waren de Turkse vlaggen in overvloed aanwezig, zoals in het vignet naar voren komt. Een ander voorbeeld van een Turkse vlag in het Berlijns straatbeeld betreft een graffiti tekening in de wijk Kreuzberg. In deze tekening is een Duitse vlag zichtbaar met in het midden de maan en ster refererend aan de Turkse vlag. Deze symbolische uitlating weerspiegelt voor ons de vermenging van de Duitse en Turkse cultuur, die wij tijdens ons onderzoek veelvuldig zijn tegengekomen. Oftewel een vorm van gemixte identiteit (Fong en Chuang, 2004).

Veelvoorkomend zijn ook Turkse restaurants met vaak Turkse namen zoals *Adana grill*, *Istanbul grill*, *Hasir*, *Tadim* en *Lezzet grill*. Soms refereert de naam van het restaurant naar een Turkse plaats of regio. Zoals bijvoorbeeld *Adana grill* refereert naar de stad Adana in Zuid Turkije. In deze restaurants zijn typische Turkse gerechten te verkrijgen. Of deze gerechten overeenkomen qua smaak met de Turkse gerechten in Turkije valt over te twisten, van belang is dat de gerechten vaak dezelfde naam dragen als in Turkije. Voorbeelden hiervan zijn *iskender kebab*, *gözleme*, *mezes*, en *manti*. Deze gerechten kunnen een referentie zijn naar het missen van specifiek eten uit Turkije, maar ook naar *home making* van Turken in Duitsland die zo de gerechten van Turkije naar Duitsland halen. Net als met de Turkse producten in de supermarkt halen de Turken in Berlijn zo een beetje Turkije naar Duitsland, oftewel symbolisch transnationalisme (Espiritu, 2003:2, 10-11).

Naast winkels en bedrijven zijn ook Turkse organisaties zichtbaar in het straatleven van Berlijn. Bijvoorbeeld de Turkse woonorganisatie *Otur ve yaşa* aan de *Cuvrystraße* die informatie en hulp verschaft specifiek aan de Turkse bewoners van Berlijn over wonen en leven in de stad. Of de vrouwenorganisatie *Elişi Evi (Skalitzerstraße)* die zich inzet voor sociale hulp aan Turkse vrouwen door middel van opleiding en informatievoorziening. Vervolgens zijn er ook nog diverse Turkse religieuze organisaties te vinden. Verschillend van de enorme *Şehitlik (Columbiadam 128)* moskee gebouwd in Turkse stijl tot aan de kleine *Hicret* moskee verscholen op een binnenhof aan de *Perlebergerstraße* in *Moabit*. Hier komen de Turkse inwoners van Berlijn bijeen om te bidden tot Allah.

In dit straatbeeld waarin Turkse invloeden en uitingen normaal lijken te zijn bewegen onze informanten zich. In meer of mindere mate zijn deze bovengenoemde uitingen, invloeden, beelden, gebouwen, producten en diensten onderdeel van de levens van onze informanten in Berlijn. In de

Van Ankara tot Zoologischer Garten: een onderzoek naar thuisgevoelens van Turkse migranten in Berlijn

volgende twee empirische hoofdstukken zullen we onderzoeken hoe Turkse mannen en vrouwen binnen deze omgeving een thuis vormgeven en welke rol identiteit hierbij speelt.

5. Thuis van en thuis *bij* Turkse vrouwen in Berlijn

Levensgeschiedenissen en gevoelens van thuis

Sertap (40 jaar) groeide op als kind van een gastarbeidersfamilie in een dorp vlakbij München, het zuiden van Duitsland. Ze ging daar naar een katholieke school en bezocht samen met haar klasgenoten wekelijks de kerk. Thuis sprak ze Turks, terwijl ze zich met vrienden en klasgenoten in het Duits onderhield. Naar eigen zeggen vond ze het altijd al *'fremd'* dat haar klasgenootjes die andere taal (Turks) niet met haar konden spreken. Pas toen ze hier op oudere leeftijd naar vroeg bij haar ouders, realiseerde ze zich dat ze niet, op dezelfde wijze als haar klasgenoten, Duits is maar dat ze Turkse wortels heeft. Zoals ze zelf zegt: *"Als Kind dachte ich immer das ich eine Deutsche war"*.

Net zoals voor Sertap speelt voor veel Turkse vrouwen in Berlijn de achtergrond en levensgeschiedenis een grote rol met betrekking tot de gevoelens van thuis. Niet alleen de geboorteplek, maar ook de woonsituatie, het aantal jaar woonachtig in Berlijn of het herkomstgebied uit Turkije beïnvloeden het thuisgevoel, zoals blijkt uit mijn veldwerkperiode en de gesprekken die ik heb gevoerd met Turkse vrouwen in Berlijn. Zehra bijvoorbeeld vertelt glimlachend en met grote ogen hoe gelukkig ze werd toen ze als tiener verhuisde van het plattelandse Cappadocië in centraal Turkije naar de westerse wereldstad Istanbul. In Istanbul voelt ze zich vrij in haar doen en laten, in tegenstelling tot het meer orthodoxe Cappadocië. Daarnaast is er veel meer te doen in de grote stad en voelt ze zich een echte *"world citizen"*. Nu, in Berlijn ziet ze overeenkomsten tussen Istanbul en haar huidige woonplaats: het multiculturele karakter, de omvang en *"the city lifestyle"* in beide steden maken het voor haar dat ze zich prettig voelt in Berlijn.

Volgens Meryem (36 jaar, geboren in Berlijn als kind van een gastarbeidersfamilie) zijn er sterke verschillen zichtbaar tussen de verschillende generaties Turkse vrouwen in Berlijn. Haar moeder bijvoorbeeld spreekt geen Duits en doet ook niet haar best om Duits te leren, ze gaat naar Turkse supermarkten en heeft amper contact met Duitse buurtgenoten. Ze is als volwassene naar Berlijn gekomen en heeft nooit een goede begeleiding gehad met deze 'overgang' van Turkije naar Berlijn, terwijl Meryem als kind op school gelijk de Duitse taal leerde en met Duitse kinderen in contact kwam. Wat hierbij in gedachten moet worden gehouden is dat de moeder van Meryem als vrouw van een gastarbeider naar Duitsland kwam in navolging van haar man, die eerder richting Duitsland migreerde. De meeste vrouwen in deze generatie zijn later naar Duitsland gemigreerd dan hun man of andere

mannelijke familieleden, zoals we weten van Glebe, dit heeft wellicht gevolgen voor hun thuisgevoelens en ontwikkelingen in het nieuwe vestigingsgebied (Glebe *in* Özüekren en van Kempen, 1997:22).

Of het echter daadwerkelijk de generatiekloof is die ten grondslag ligt aan deze verschillende houdingen, zoals Meryem en anderen dit omschrijven, kan ik niet bevestigen. Wel zijn er diverse andere bevindingen die het belang van de achtergrond van Turkse vrouwen in Berlijn in relatie tot hun identiteit en gevoelens van thuis bevestigen. Zo zijn er bijvoorbeeld ook vrouwen in de handenarbeidsgroep (in het buurthuis te *Mehringdamm*), van Meryems leeftijd en dus niet per definitie de generatie van arbeidsmigrantinnen, die enkel Turks spreken. Deze vrouwen verschillen van Meryem in dat ze opgegroeid zijn in Turkije en op latere leeftijd naar Duitsland emigreerden. Ze hebben wel Duitse les gehad maar wanneer er Duits gesproken wordt binnen de groep antwoorden ze steevast: *“ich spreche kein Deutsch”*. Deze houding heeft te maken met het gevoel ergens bij te horen. Wanneer je de Duitse taal en culturele gewoontes niet volledig beheerst is het moeilijker je thuis te voelen in de Duitse gemeenschap. Oftewel het niet spreken van de taal van het gebied waarin je woont leidt tot uitsluiting: je kunt moeilijk communiceren met de mensen in je buurt en daardoor hoor je er niet helemaal bij (Hedetoft en Hjort 2002). In deze situatie is het gemakkelijk je hiervoor af te sluiten door je meer te richten op de Turkse omgeving. Deze vrouwen behoeden zich als het ware voor de *in between* positie door zich te focussen op één van beide kanten, in dit geval de Turkse identiteit (Espiritu, 2003:10-11).

Een andere belangrijke factor met betrekking tot de achtergrond van mijn informanten is de regio in Turkije waar zij, of hun voorouders, vandaan komen. Dit geldt natuurlijk in meerdere mate voor de informanten die daadwerkelijk een gedeelte van hun leven in Turkije hebben gewoond. Informanten die komen uit het westelijke deel van Turkije blijken meer open te staan voor de westerse normen en waarden en hebben daardoor minder moeite zich aan te passen, terwijl de informanten met wortels in het oosten van Turkije vaak een meer conservatieve houding hebben. Deze laatste groep houdt meer vast aan de culturele waarden en normen meegenomen uit Turkije, bijvoorbeeld door veel waarde te hechten aan religie of door de Turkse cultuur in Berlijn staande te houden door middel van het vieren van een Turkse bruiloft. Oftewel, het meenemen van cultuur over grenzen heen (Espiritu, 2003).

Niet alleen de houding in Berlijn weerspiegelt het herkomstgebied van de Turkse vrouwen, ook andersom weerspiegelen de informanten hun herkomstgebied op hun huidige woonplaats. Zoals bijvoorbeeld Zehra, die zich thuis voelt in Berlijn omdat deze stad in haar opinie lijkt op het door haar zo geliefde Istanbul. Hoe meer de huidige vestigingsplek lijkt op het oude herkomstgebied, hoe meer de informanten zich er thuis lijken te voelen. Dat kan in dit geval betrekking hebben op de stad in het algemeen, maar ook een specifieke buurt, straat of zelfs woning kan door overeenkomsten met de

eerdere woonsituatie een thuisgevoel oproepen. Oftewel, de gedachte aan een thuis is in dit geval sterk verbonden aan de gedachte aan 'vroeger', aan hoe het ooit was (Hannerz *in* Hedetoft en Hjort, 2002:219).

Kortom, er zijn verschillende groepen te onderscheiden met betrekking tot de achtergrond van mijn informanten. Deze groepen kunnen gekoppeld worden aan verschillende gevoelens van thuis: zij die in Turkije zijn geboren en opgegroeid hebben andere gevoelens van thuis dan zij die in Berlijn of elders in Duitsland opgroeiden. De vrouwelijke informanten geboren in Berlijn zijn zich over het algemeen bewust van hun Turkse achtergrond maar geven tegelijkertijd wel aan dat ze zich thuis voelen in Berlijn: ze wonen hier vaak al hun hele leven en zijn van kinds af aan onderdeel van de Duitse samenleving. Bij de vrouwen die in Turkije opgroeiden komt vaak juist naar voren dat ze zich niet helemaal op hun plek voelen in Berlijn. Dit drukken ze bijvoorbeeld uit als "*Berlin ist mein zweite Heimat*" (Ezra, 35 en Karli, 25 jaar, beiden opgegroeid in Turkije) of met de wens dat ze in de toekomst terug willen migreren naar Turkije. Dit laatste gegeven, de wil om terug te keren naar het vaderland, ben ik vaker tegen gekomen bij de vrouwen die in Turkije geboren zijn dan bij de Turkse vrouwen uit Berlijn. In Schultze's betoog komt ook naar voren dat vooral de leden van de eerste generatie Turkse migranten in Duitsland hopen op een terugkeer naar Turkije, dit zijn net als in mijn bevindingen de migranten die geboren zijn in Turkije (Schultze, 1992 *in* Özükren en van Kempen, 1997). Ik verwacht dat dit te maken heeft met het feit dat de Turkse vrouwen die geboren en opgegroeid zijn in Berlijn vaak onbekend zijn met het leven in Turkije en daarom in mindere mate een wens koesteren om te migreren naar hun vaderland.

Een beetje Turkije in Berlijn

Terwijl Hatira (38 jaar) op de bank zit te praten over haar toekomstplannen om naar Turkije te (re)migreren, is haar moeder bezig één van de twee grote spiegels in de woonkamer af te stoffen en trekt ze de sierlijke gordijnen recht. Ik neem een hap van een groot stuk zelfgemaakte Duitse strooiseltaart geserveerd op Turks servies, neem de mystieke sfeer uit de woonkamer rustig in me op en laat mijn ogen rusten op een schilderij van de Berlijnse dom. Ondertussen vertelt Hatira verder: ze wil graag een *bed en breakfast* beginnen in Turkije. In de eerste plaats omdat het weer in Turkije beter is, de mensen vriendelijker, het gaat er allemaal wat minder gehaast. Daarnaast geeft Hatira aan dat ze zich dan voornamelijk zal richten op de Duitse toeristen, vanwege haar kennis van de Duitse taal en cultuur verwacht ze dat ze het de Duitse gasten goed naar hun zin kan maken in Turkije, "*und dann habe ich immer noch ein bisschen Deutschland in der Türkei...*".

Net zoals Hatira zijn er meer informanten die over een eventuele migratie naar Turkije denken. Meryem (36 jaar) en Djuna (28 jaar) zijn beiden geboren en opgegroeid in Berlijn maar verwachten dat de snelle economische groei in Turkije een betere toekomst voor hun kinderen biedt dan de huidige situatie in Berlijn. Waar Hatira in Bauman's opvatting een duidelijke *tourist* is die puur uit vrije keuze terug wil naar Turkije, kunnen Meryem en Djuna gezien worden als een combinatie van een *tourist* en een *vagabond* (Bauman, 2010). Ze denken vooral uit economische overwegingen na over een toekomst in Turkije maar zijn niet genooddaakt te verhuizen omdat ze het tot nu toe ook goed in Berlijn kunnen redden. Aan de andere kant staan de informanten die wel nadenken over een eventuele terugkeer maar aangeven dat ze dit nooit zullen verwezenlijken: er is zoveel veranderd in Turkije dat zij verwachten daar niet meer te kunnen aarden (Kayra, Jade, beiden 44 jaar, en Halenur, 46 jaar). Desondanks brengen deze vrouwen hun vakanties maar al te graag door in het zonnige Turkije.

Ook voor Sertap is Turkije een belangrijke factor in haar dagelijkse bezigheden in Berlijn. Ze volgt dagelijks de nieuwsberichten uit haar vaderland en vertelt met een twinkeling in haar ogen dat ze in de zomermaanden bij haar moeder in Turkije zal verblijven. Zehra vertelt me dat ze ondanks dat ze zichzelf als een wereldburger ziet, ze de Turkse nieuwsberichten meer volgt dan het nieuws in Duitsland of elders en ook Fulya laat weten dat het Turkse nieuws bij haar thuis een belangrijke rol speelt.

Niet alleen het volgen van het nieuws of het bezoeken van Turkije blijken mogelijkheden te zijn die de Turkse vrouwen in Berlijn inzetten om de relatie met hun vaderland te onderhouden, ook Turkse eetgewoonten zijn belangrijk voor mijn informanten. Benan bereidt voor mijn bezoek voornamelijk Turkse gerechten voor en Fulya laat me proeven van haar zelfgemaakte *kizir* salade. De vrouwen in de handenarbeidgroep brengen elke week Turkse lekkernijen mee, zelf gebakken of uit de Turkse winkeltjes in *Kreuzberg*. Het meenemen van de Turkse gerechten en lekkernijen naar Berlijn is een vorm van symbolisch transnationalisme (Espiritu, 2003:10-11). Terwijl Nursel de door haar dochter gemaakte *kizir* salade eet, sluit ze haar ogen en zegt "*hmm, genau so wie in der Türkei*". Door middel van het vasthouden aan de Turkse gewoontes, in dit geval met Turkse gerechten, nemen de vrouwen zoveel mogelijk van Turkije 'mee' naar hun leven in Berlijn. Mede door het aanhoudende contact met vrienden en familie in het vaderland, het op de voet volgen van de politieke situatie en het feit dat er thuis veelal Turks gesproken wordt bevinden deze vrouwen zich volgens de beredenering van Espiritu (2003) voornamelijk *daar*.

Bovenstaande voorbeelden hebben elk te maken met nostalgische gevoelens naar het vaderland. Voor de vrouwen die bewust hun relatie met het vaderland in stand houden spelen de verlangens naar 'thuis', naar hoe het ooit was, een belangrijke rol (Hannerz *in* Hedetoft en Hjort,

2002:219). Meer opvallend vind ik het feit dat juist die vrouwen die aangeven zo weinig mogelijk te maken willen hebben met hun Turkse achtergrond in hun woord en gedrag toch refereren naar hun vaderland. Karli (25 jaar, geboren en opgegroeid in Turkije maar sinds vijf jaar voor studie in Berlijn) bijvoorbeeld vertelde me dat ze niets meer heeft met haar Turkse achtergrond, ze ziet Turkije enkel als toevluchtsoord waar ze naartoe kan in geval van nood: “*So, Turkey means actually for me right now: a home, that I can go anytime I want to. It’s like a bonus, you know, like a new start. If I’m old I can go back there because it’s my nation. But! I would never do that because I don’t like the system there. It’s not the system I’d ever choose to live in.*” Echter, nog geen twee minuten later vertelt ze glimlachend van trots dat croissants naar haar mening oorspronkelijk uit Turkije komen, en dat ze de Turkse taal erg mooi vindt. In deze situatie lijkt Turkije plotseling dichterbij haar te staan dan waar ze zichzelf wellicht bewust van is. Dit is een voorbeeld van de transnationale positie waarin mijn informanten zich bevinden: ieder voelt zich op zijn eigen manier thuis in Berlijn, toch toont ook iedereen banden met haar vaderland (Bauböck en Faist, 2010).

Door *interconnectedness* en het vervagen van grenzen is het voor mijn informanten makkelijker in contact te blijven met hun vaderland, en daarnaast ook een beetje van hun vaderland ‘mee’ te nemen naar hun huidige woonplaats. Dit leidt tot het vermengen van verschillende culturele gewoontes en gebruiken (Eriksen, 2007:7). Er is echter wel een onderscheid te maken tussen verschillende manieren waarop Turkije gelinkt wordt aan het leven van mijn informanten in Berlijn. Dit onderscheid toont in eerste instantie twee uitersten met aan de ene kant informanten die het liefst zo veel mogelijk van Turkije ‘meenemen’ naar hun leven in Berlijn. Zij volgen de actualiteiten en politiek van Turkije op de voet, kijken het hele jaar uit naar een vakantie of familiebezoek in Turkije en/of bereiden zelfs een migratie naar het vaderland voor. Dit zijn vormen van *literal transnationalism*, deze informanten bevinden zich hierdoor voornamelijk *daar* (Espiritu, 2003). Daartegenover staat een groep informanten die zich het liefst zoveel mogelijk afzondert van haar Turkse wortels nu ze wonen en leven in Berlijn, oftewel zij bevinden zich *hier*. Jade’s quote vormt hier een goed voorbeeld van: “*ich bin jetzt in Berlin, voll und ganz*”, wat zoveel betekent als: ik leef nu helemaal in Berlijn.

Echter, tussen deze twee uitersten zijn tal van voorbeelden te noemen van informanten die zich zowel *hier* als *daar* bevinden. Nedret (28 jaar, geboren en opgegroeid in Turkije) bijvoorbeeld, die zichzelf een atypische Turkse vrouw noemt terwijl ze later tijdens een telefoongesprek met haar moeder volledig overschakelt in het Turks, inclusief temperamentvolle Turkse gebaren en bewegingen en Karli, die niets met haar Turkse achtergrond te maken wil hebben maar wel trots is op de ‘Turkse croissants’ en de Turkse taal. Dit zijn voorbeelden van situationele identiteiten: waar deze vrouwen op het ene

moment 'Duitse' zijn, lijken ze even later zonder moeite over te kunnen schakelen naar een Turkse identiteit (Fong en Chuang, 2004). Ook al kiezen deze vrouwen ervoor zich te focussen op hun Duitse identiteit, de Turkse aspecten zijn zichtbaar aanwezig in en wellicht niet los te maken van hun identiteit. Op deze manier vormt 'Turkije' voor al mijn informanten een factor die hun gevoelens van thuis beïnvloedt: ze voelen zich stuk voor stuk in meer of mindere mate thuis of prettig in Berlijn, en nemen elk op hun eigen manier een stukje van hun Turkse achtergrond mee in hun huidige levensstijl.

Thuis in religie, of religie in huis?

"Esthaaar!! Schatzi, schuldigung, dass ich dich hab warten lassen!". Daar staat Benan in de deuropening, met haar hoofddoek half om haar hoofd en een stoffer in haar linkerhand. Die laatste probeert ze haastig te verbergen in het kastje onder de kapstok, terwijl ze met haar andere hand haar hoofddoek recht trekt. Na een hartelijke omhelzing volgt een korte rondleiding door het appartement terwijl ze me uitlegt dat ze aan het bidden was en daarom niet gelijk de deur kon openen. In haar grote slaapkamer ligt een keurig schoon matje op de vloer voor het raam, richting Mekka en met uitzicht op de *Fernsehturm*: de plek waar Benan vijf keer per dag bidt, zo legt ze uit. We vervolgen onze weg door haar appartement. Via de gang, met grote spiegel en nep rode roosjes verplaatsen we ons richting de knusse woonkamer, waar ze me vriendelijk vraagt op de bank plaats te nemen zodat zij zich eventjes kan omkleden. Ik mag televisie kijken, boeken lezen, van het uitzicht over de stad genieten...: *"fühle dir bitte wie zu Hause, meine Liebe"*. Benan verlaat gehaast de woonkamer en trekt tijdens het lopen het kanten tafellakentje nog even recht. Ondertussen doe ik mijn best te doen wat ze me vraagt: me thuis voelen in haar woning. Echt lekker zit ik niet, aangezien de donkerrode bank er uit ziet alsof er nooit iemand op heeft gezeten, zo ontzettend steriel en schoon. Terwijl ik de knusse ruimte in me opneem vallen de vele verwijzingen naar het Islamitische geloof me op. Er hangen drie koranverzen aan de muren; een grote foto, bijna posterformaat, van een moskee hangt naast de deur; in de sierlijke servieskast staat een gebedsklokje en de boekenkast is gevuld met verschillende Arabische boeken en natuurlijk de Koran, zowel de Duitse als de Arabisch geschreven versie ervan.

Wanneer ik Benan later vraag naar de betekenis van religie voor haar persoonlijk, legt ze uit dat religie gelijk staat aan haar identiteit. Alles wat zij doet en denkt komt naar haar mening voort uit haar Islamitische levenswijze. Met betrekking tot de kwestie of ze zich thuis voelt in Berlijn, zegt ze: *"überall wo ich beten kann, fühle ich mich wie zu Hause"*. Niet alleen Benan, ook andere Turkse vrouwen in Berlijn

vertelden mij over de relatie tussen hun geloof en hun thuisgevoel. De invloed van religie op de gevoelens van thuis van mijn Turkse informanten blijkt in veel situaties groter te zijn dan ik verwacht had. Waar ik verwachtte dat religie en geloven een mogelijke factor kan zijn om je ergens in meer of mindere mate op je plek te voelen, blijkt het geloof voor diverse Turkse vrouwen in Berlijn de belangrijkste basis van een thuisgevoel. Djuna (28 jaar, geboren en opgegroeid in Berlijn) legt bijvoorbeeld een link tussen het paradijs en haar thuis: *“wenn man über Heimat spricht ist...meine eigentliche Heimat nicht die Welt, sondern das Paradies”*. Deze voorbeelden bevestigen niet alleen de relatie tussen religie en een thuisgevoel, maar daarnaast ook het imaginaire karakter van een thuis (Anderson, 2007). Deze denkbeeldige functie van een thuis maakt het mogelijk op elk moment en op elke plek ter wereld een thuisgevoel te creëren, zoals bijvoorbeeld Benan, die zich thuisvoelt wanneer ze kan bidden (Mallett, 2004).

Behalve deze religieuze vrouwen heb ik ook met niet- of minder religieuze Turkse vrouwen gesproken over de onderwerpen religie en thuis. Ook voor niet-religieuze vrouwen blijkt religie een deel uit te maken van hun thuisgevoel en daarmee van hun leven. Karli (25 jaar, geboren in Turkije) heeft een duidelijke mening over de invloed van religie: *“The best thing about Turkey was being the only Islamic country in the world but not having to do anything with religion in the governmental system. Right now it’s still like this, but it’s going smoothly to the way of: we are right-handed, you know. You see it for example in the fact that... my friend told me that in some festivals you can’t even buy a beer when you’re under the age of 24. These kind of things make me pissed and because of that I really don’t want to go back there. I do not feel like belonging to that system, that’s not my system. You know, religion and nationalism are the two most evil things in the world and I don’t want to have anything to do with them both.”* Deze uitspraak toont de relatie aan tussen religie en een thuisgevoel: omdat er in Turkije tegenwoordig een verschuiving plaatsvindt van secularisme naar steeds meer wisselwerking tussen religie en staat, wil Karli zich niet langer identificeren met Turkije.⁵ Waar religie voor de islamitische vrouwen een reden vormt zich ergens mee verbonden te voelen, vormt het voor Karli in dit geval juist een reden om zich ergens van af te zetten.

Ook Fulya (24 jaar, geboren in Berlijn) spreekt over de relatie tussen religie en thuis, zo legt ze uit dat de meeste Turkse mensen die in Berlijn opgegroeid zijn veel waarde hechten aan religie. Dit komt volgens haar omdat ze dit mee hebben gekregen van hun ouders of grootouders en ze op deze manier vast willen houden aan hun Turkse identiteit: *“maybe they kept this feeling of being religious because*

⁵ NRC Handelsblad spreekt op 8 juni 2013 hierover: *“Sommigen vrezen, niet zonder reden, dat het seculiere rechtssysteem onder druk staat van de sharia, en dat modernisering die ooit werden ingevoerd door Kemal Atatürk plaats zullen maken voor Islamisme.”*

they think religion means... being Turkish". Ook andere informanten benoemen dit. Zo vertelt Nedret dat de islamitische Turken in Berlijn heel erg verschillen van de islamitische Turken in Turkije. Zij verwacht ook dat de Turkse moslims in Berlijn sterk vasthouden aan hun geloof, omdat dit hun verbindt met hun vaderland, hun 'thuis'.

Niet voor elke informant staat religie vanzelfsprekend gelijk aan de Islam. Zo geeft Vuslat (49 jaar, geboren en opgegroeid in Turkije) aan dat ze wel gelooft in haar hart en ziel, maar niet in een bepaalde religie. Een ander voorbeeld is Sertap (40, geboren en opgegroeid in Duitsland), omdat zij samen met haar klasgenoten de kerk bezocht hoorde ze 'erbij': dit heeft haar gevoelens van thuis destijds versterkt. Zo sterk zelfs dat ze dacht dat ze zelf ook Duits was. In dit voorbeeld komt naar voren dat een thuisgevoel sterker wordt wanneer je dit kunt delen met anderen (Hedetoft en Hjort, 2002). Niet alleen Sertap, die het gevoel had dat ze erbij hoorde doordat ze samen met haar klasgenoten de kerk bezocht, ook de islamitische Turkse vrouwen in Berlijn die samen komen in de moskee voelen zich verbonden door religie.

Kortom, geloven en religie beïnvloeden in meer en minder zichtbare vormen de gevoelens van thuis en imaginaire verbondenheid van Turkse vrouwen in Berlijn. Dit uit zich zowel in symboliek, zoals bijvoorbeeld de inrichting van Benans woning, als ook in de opvattingen van de Turkse vrouwen in Berlijn. Of het nu het islamitische geloof is, de katholieke kerk of het geloven in je hart en ziel: voor elke vrouw die ik gesproken heb speelt geloven een zekere rol in haar leven.

"Jede Sprache ist ein Mensch"

In de eerste tien minuten van mijn ontmoeting met Nedret wil ze graag benadrukken dat zij de meest atypische Turkse vrouw is die ik in Berlijn kan tegenkomen. Ze heeft weliswaar Turkse ouders, een Turks uiterlijk en tot voor kort samen met haar gezin in Turkije gewoond: nu ze terug is in Berlijn heeft ze zoveel mogelijk los gelaten van haar Turkse identiteit. Dit blijkt ook tijdens ons informele gesprek: ze vertelt over haar levensopvatting en over het feit dat ze haar kinderen zo vrij mogelijk wil opvoeden. Zo vindt ze het bijvoorbeeld niet noodzakelijk om haar kinderen (van vier en twee jaar) naar school te sturen en denkt ze over een leven op het platteland in Centraal Afrika. Dan rinkelt plotseling haar telefoon, ze neemt deze aan en transformeert de volgende twee minuten in een totaal andere vrouw. Waar ze net nog heel ingetogen en rustig met mij in gesprek was zit nu een vrouw tegenover me die luid Turks pratend en met veel temperamentvolle gebaren en gezichtsuitdrukkingen een telefoongesprek

voert. Zonder dat Nedret het zelf in de gaten had was ze op dat moment een totaal andere, Turkse, vrouw. Ze nam een identiteit aan die in weinig overeen komt met de vrouw waarmee ik van te voren in het Duits sprak over de vrije opvoeding van haar kinderen, een situationele identiteit. Oftewel ze schakelde met het aannemen van dit telefoongesprek tussen verschillende talen, en daarmee tussen verschillende identiteiten (Hecht, Collier en Ribeau (1993) en Lian (1983) in Fong en Chuang, 2004:53).

Ook Vuslat noemt het belang van taal met betrekking tot een identiteit. Zij vertelt dat ze in het dagelijks leven nog maar weinig Turks spreekt. Het past niet meer binnen haar leven in Berlijn: ze heeft voornamelijk Duitse vrienden en ook met haar kinderen spreekt ze, ondanks een tweetalige opvoeding, tegenwoordig meestal in het Duits. Los van dit gegeven vertelt ze dat voor haar gevoel taal en identiteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. *“Jede Sprache ist ein Mensch”*, zegt ze, waarmee ze impliceert dat elke taal staat voor een andere identiteit.

Behalve het treffende citaat van Vuslat speelt taal ook op andere manieren een rol in het leven van de Turkse vrouwen in Berlijn. Tijdens mijn onderzoek ben ik veelvuldig tegen gekomen dat mijn informanten aangeven dat ze eigenlijk nergens meer echt bij horen: in Duitsland blijven de Turkse vrouwen – ondanks het Duits burgerschap – buitenlands, en in Turkije zijn ze niet meer echt ‘Turks’. Verschillende mogelijke redenen worden hiervoor genoemd, waarvan taal de meest voorkomende is.

Zo vertelt Lalehan (18, geboren in Berlijn) dat ze vaak onbegrijpend aan wordt gekeken wanneer ze bijvoorbeeld in een winkel iets wil vragen. Mensen gaan vanwege haar uiterlijk ervan uit dat ze geen Duits spreekt. Jade (44 jaar, geboren en opgegroeid in Turkije) vertelt hoe ze zich realiseerde dat haar beheersing van de Turkse taal achteruit is gegaan, wanneer ze in Turkije een klein biertje bestelt en in plaats daarvan een liter bier geserveerd krijgt: *“wenn ich jetzt in die Türkei fahre um Urlaub zu machen, die Sprache... manchmal irgendwie habe ich das Gefühl ich werde nicht verstanden und ich verstehe die Leute gar nicht!! Ich bestelle zum Beispiel irgendwo ein kleines Bier und dann kommt so ein Liter Bier an, dann denke ich heh? Ich hatte doch Türkisch gesprochen oder?...”*. Ze koppelt in dit verband taal indirect aan haar thuisgevoel omdat ze later in het gesprek vertelt dat ze niet meer zou kunnen wonen in Turkije. Er is zoveel veranderd, er is als het ware een kloof ontstaan tussen de Turken in Turkije en haar zelf. Oftewel, ze hoort er in Turkije niet meer bij en daardoor voelt ze zich er niet zo prettig (Hedetoft en Hjort, 2002). Aan de andere kant staan de meer conservatieve vrouwen van de handarbeidsgroep die weigeren Duits te leren en spreken. Voor hen speelt de Turkse identiteit de hoofdrol, en ze refereren veelal naar Turkije als hun thuis. De vrouwen die zich prettig en thuis voelen in Berlijn tonen over het algemeen meer affectie met de Duitse taal: zij spreken voornamelijk Duits en de Turkse taal raakt meer op de achtergrond.

Deze voorbeelden, en andere bevindingen in het veld, bevestigen voor mij het belang van de factor taal in relatie tot de thuisgevoelens en identiteit van Turkse vrouwen in Berlijn. Zowel bewust als onbewust speelt taal een grote rol bij de gevoelens van thuis. Taal is niet alleen nauw verbonden met een (situatieve) identiteit (Fong en Chuang, 2004), een goede beheersing van de taal versterkt daarnaast ook het gevoel ergens bij te horen (Hedetoft en Hjort, 2002).

“Deutsch-Türken“ en hun thuis

Volgens de informanten die opgegroeid zijn in Turkije lijkt de Turkse cultuur in Duitsland totaal niet op de Turkse cultuur zoals zij die kennen. Zehra (22 jaar en opgegroeid in Turkije) vertelt dat ze denkt dat de Duitse Turken, zoals zij ze noemt, eigenlijk helemaal niet zo Turks zijn. De Turkse taal die ze spreken is anders, er wordt vastgehouden aan tradities die in Turkije afzwakken en de invloeden van de Duitse cultuur zijn volop zichtbaar, aldus Zehra. Oftewel er is sprake van *mixing* tussen de Turkse en de Duitse cultuur in Berlijn (Eriksen, 2007:7). De frustratie over de schijnbaar kloof tussen de Duitse Turken en de Turkse Turken komt bij meerdere informanten tot uitdrukking.

Karli (25, geboren en opgegroeid in Turkije) gromt wanneer we in Kreuzberg na een Turkse voetbalwedstrijd een groepje jongens gehuld in Galatasaray T-shirts voorbij zien komen. *“I find it ridiculous when Turkey has a football match, you know these guys they go insane in the streets”* terwijl ze de groep jongeren na wijst en zich breed maakt en druk met haar armen zwaait om het macho gedrag van de voetbalfans na te bootsen *“they throw fires on people, cars and stuff. I hate it, because I really want to go to them and say: Dude, tell me about Turkey, a little bit”* ze zet haar sigaret aan haar mond, inhaleert diep, kijkt me doordringend aan met haar grote bruine ogen en gaat met gedempte stem verder: *“you know what Esther, they don’t really know about it. They know shit. Only because it’s the only thing what they have in their hands they just hug it, like, to the death. But believe me, they have really no idea... No idea about the country, no idea about the people. It’s not a heaven in there, which they think I believe it is. Life in Turkey is hard.”*

Zoals eerder in dit hoofdstuk aan bod is gekomen lijkt identiteit een belangrijk thema te zijn met betrekking tot de gevoelens van thuis van Turkse vrouwen in Berlijn. Niet alleen het vraagstuk wie ben ik, en welke identiteit past het beste bij wie ik wil zijn, maar ook de creatie van meerdere identiteiten speelt een rol voor de verschillende Turkse vrouwen. Wat met betrekking tot dit thema naar voren komt is dat de Turkse migranten zich vaak Turks voelen, terwijl ze in Berlijn zijn: oftewel: *feeling Turkish while being*

in *Berlin* (Hedetoft en Hjort, 2002:XVII).

Wandelend door *Schöneberg* vertelt Fulya (24, geboren en opgegroeid in Berlijn) me dat ze eigenlijk pas sinds ze studeert zich meer bewust is geworden van haar Turkse identiteit. *“When I started studying I met more Turkish people which I like, most Turkish people are not that intellectual you know ... From them I got this feeling of being Turkish, and I like that. I mean my boyfriend is always saying like “here’s my girlfriend and she’s German” and I’m always correcting him: “No, I’m not German”.* Waarop ze zuchtend haar schouders ophaalt. *“It doesn’t matter what’s in my passport. The only thing what matters is what I feel.”* Later geeft ze aan dat voor haar gevoel Berlijn haar thuis is, ze is hier geboren en opgegroeid: ze heeft eigenlijk helemaal niets met Turkije. Het feit dat ze toch graag gezien wordt als een Turkse vrouw bevestigt het belang van identiteit in relatie tot haar thuisgevoel, maar ook het belang van multiple identiteiten: tegenover haar (Duitse) vriendengroep voelt ze zich Turks, terwijl ze zich in Turkije niet per definitie thuis voelt. In Fulya’s voorbeeld is een duidelijk verschil tussen cultuur en identiteit zichtbaar (Grimson, 2010:63). Ze voelt zich aangetrokken tot de Turkse cultuur maar tegelijkertijd voelt ze zich thuis in Berlijn en heeft ze niets met Turkije als land.

Ook Sertap benadrukt haar verschillende identiteiten. Ze is net weer terug in Berlijn nadat ze enkele jaren in Turkije gewoond en gewerkt heeft. Deze tijd in Turkije heeft haar naar eigen zeggen nog bewuster gemaakt van haar Turkse identiteit, maar in het bijzonder de combinatie van haar Turkse en Duitse identiteit: *“Jetzt weiß ich, für mich ist dies oder das nicht wichtiger. Ich mag der Türkei aber ich mag auch Deutschland. Ich kan das nicht entscheiden, ich bin einfach beides.”* Waarmee ze benadrukt dat ze geen keuze wil en kan maken tussen beide identiteiten: ze is zowel Turks als Duits en is daar ook tevreden mee, dit wil ze graag zo houden. Oftewel ze is zich bewust van haar *multiple identities* en neemt per situatie de meest geschikte identiteit aan (Fong en Chuang, 2004:53). Het gaat hierbij echter niet per definitie om een situationele identiteit, in het voorbeeld van Sertap is met name het mixen van de Duitse en Turkse identiteit belangrijk.

De huidige Turkse cultuur in Berlijn is een opzichzelfstaande subcultuur bestaande uit zowel elementen uit de Turkse als Duitse cultuur. Zehra’s benaming *“Deutsch-Türken”* vind ik daarom erg treffend in dit verband. Meryems kookkunsten, Djuna, die wisselend Turks en Duitse berichten post op haar Facebook, Hatira’s interieur, de Turkse en Duitse lekkernijen die meegenomen worden naar de bijeenkomsten met de handenarbeidsgroep en het Turkse en Duitse vlaggetje in Fulya’s woning zijn allemaal voorbeelden van de vermenging van de beide culturen en identiteiten. Waar de een het “beste uit beide werelden” neemt, focust de ander zich juist meer op verschillende identiteiten of creëert deze onbewust. Iedereen heeft meerdere versies van zijn of haar eigen ‘ik’, en dat geldt zeker ook voor de

Turkse vrouwen in Berlijn. Wat deze vrouwen allemaal met elkaar gemeen hebben is dat ze verschillende factoren gebruiken om zich in zekere mate thuis te voelen in de Duitse hoofdstad. Elk van hen zet een combinatie van factoren in en creëert op deze manier, bewust of onbewust, haar eigen plek binnen een groter geheel. Een *thuis*.

6. De thuiswereld van Turkse mannen in Berlijn

Het is tien voor twee en we hebben een afspraak in het buurthuis aan de *Falckensteinstraße* in *Kreuzberg*. Net als de rest van de straat is ook het buurthuis bedekt met een dikke laag graffiti. Ook het onderhoud aan de huizen en het buurthuis laat te wensen over. Wanneer we naar binnen gaan worden we hartelijk ontvangen door een geblondeerde Turkse vrouw, die ons vertelt dat we even plaats mogen nemen in de kamer naast de keuken van het buurthuis. Lopend naar deze ruimte zie ik om ons heen Turkse mannen en vrouwen op leeftijd backgammon met elkaar spelen. Een enkeling kijkt naar ons maar de meesten spelen ongestoord verder. Wanneer we plaats nemen in de ruimte krijgen we direct thee aangeboden door de vriendelijke vrouw. Binnen een handomdraai staan er twee koppen Turkse thee voor onze neus. We worden overvallen door de Turkse gastvrijheid. Vanuit het niets schuiven twee Turkse mannen bij ons aan tafel. *“Gutentag! Was kann ich für euch tun?”* vraagt één van de mannen. Na ons te hebben voorgesteld en de reden voor ons bezoek te hebben uitgelegd. Vraag ik *“Wir möchten gerne etwas wissen über die Heimatgefühls von türkische Leute in Berlin”*. De man kijkt mij licht verbaasd aan, maar in zijn ogen valt een twinkeling waar te nemen. Hij pakt opeens een servet, vouwt deze uit en begint achterop haastig te tekenen. Met een zwarte pen trekt hij haastig lijnen en zet af en toe punten met teksten erbij als Istanbul, Ankara, Adana, Trabzon. Wanneer hij klaar is zegt hij trots: *“der Türkei”*. De andere man knikt instemmend. Langzaam spreekt hij de volgende woorden uit: *“Es gibt sieben verschiedene Regionen in der Türkei und jeden Region hat seine eigenen Kultur”*.

Mehmet (50 jaar, op zijn 25^e vanuit Adana gemigreerd naar Berlijn) tekende bij onze eerste ontmoeting in het buurthuis aan de *Cuvrystrasse* een map van Turkije op een servet om uit te leggen wat de verschillende regio's in Turkije zijn om het belang van deze gebieden voor het thuisgevoel van Turkse mannen in Berlijn te benadrukken. Hij vertelt dat hij direct kan zien aan het uiterlijk van iemand uit welke regio diegene komt. Oftewel: het *'daar'* is heel belangrijk voor de Turkse mannen in Berlijn (Espiritu, 2003). Verder voegt hij daaraan toe dat mensen uit het westen en zuiden van Turkije een meer open houding hebben, dan mensen uit het oosten van Turkije. Hij noemt als voorbeeld de inmiddels verbroken relatie met zijn Turkse ex vriendin in Berlijn: omdat zij uit het westen van Turkije kwam was het voor haar geen probleem zonder huwelijk een openbare relatie te hebben. Wanneer zij uit het meer traditionele oosten van Turkije was gekomen, zou dit een ander verhaal zijn geweest, zo vertelt Mehmet. Ook Furkan (24 jaar, voor zijn masterstudie in Berlijn) benadrukt de plaats van herkomst in Turkije in relatie tot thuis. Hij stelt *“Es gibt sieben Regionen in der Türkei und jede Region hat bestimmte*

Kennzeichen". Hij komt zelf uit Izmir en vertelt dat het een grote kuststad is met veel internationale invloeden. Hij concludeert: *"Izmir ist auch wie Berlin, finde ich. Berlin ist offen, weil andere deutsche Städte nicht so offen sind. Mehr geschlossen, mehr deutsch. Das ist ein Punkt, warum ich Berlin gewählt hatte"*. Deze uitspraak van Furkan impliceert dat hij kenmerken van zijn geboortestad Izmir terugvindt in de metropool Berlijn. Volgens hem draagt dit gegeven bij aan dat hij zich thuis kan voelen in Berlijn, wat hij ook zegt te doen.

De 'vagabonds' van het buurthuis

Behalve het herkomstgebied zijn ook leeftijd en tijd woonachtend in Berlijn een belangrijke factor in het zich als migrant thuis voelen in een bepaalde samenleving. Van de mannen op leeftijd (65+) die ik heb gesproken geeft geen van allen aan graag terug te willen keren naar Turkije. Stuk voor stuk vertelden ze aan mij dat ze zich thuis voelen in de Duitse hoofdstad. Birol (78 jaar, geboren in Turkije) vertelt over zijn relatie met Turkije: *"Turkei ist für mich nur wichtig wegen Verwandten und Bekannten sonst ist es nur Urlaubsland."* Oftewel, Turkije bezoekt hij voornamelijk voor familie, bekenden en als vakantieland. Dit is een voorbeeld van *literal transnationalism* (Espiritu, 2003:10-11). Een andere informant, genaamd Erhan (68 jaar) zegt dat hij 25 jaar in Turkije heeft gewoond voordat hij naar Duitsland emigreerde. Inmiddels woont hij het grootste deel van zijn leven (43 jaar) in Duitsland. Daarna voegt hij eraan toe dat hij niks meer met Turkije heeft, hij voelt zich veilig en thuis in Duitsland. Wat opvalt is dat deze mensen vaak een groter deel van hun leven in Duitsland dan in Turkije hebben doorgebracht. Kortom, deze mannen voelen zich thuis in Berlijn en zien geen reden terug te willen keren naar hun vaderland. Uit gesprekken met informanten uit andere leeftijdscategorieën treedt een ander beeld naar voren. De oudere mannen hebben in sommige gevallen geen keus om terug te keren naar Turkije en blijven daarom in Berlijn wonen. Zo stelt Yasin (57 jaar) dat de gezondheidszorg in Duitsland vele malen beter is dan in Turkije. Hij zegt dat de medicijnen vaak niet vergoed worden of sowieso niet beschikbaar zijn in Turkije. Mehmetkent deze groep oudere migranten in het buurthuis goed en hij noemt nog een andere reden waarvoor de ouderen vaak in Duitsland blijven en niet wensen terug te keren namelijk: ze hebben niks meer te zoeken in Turkije. Kinderen, familie en vrienden van deze eerste generatie migranten wonen voornamelijk in Berlijn of elders in Duitsland of Europa. Voorgenoemde redenen geven een ander beeld over de thuisgevoelens van eerste generatie Turkse mannen in Berlijn. Wellicht is er tot op zekere hoogte sprake van een 'gedwongen' verblijf in Duitsland vanwege medicijnen, kinderen, familie of om de reden dat deze migranten niets meer in Turkije hebben te zoeken een bepalend element in het

thuisgevoel. Oftewel misschien ga je jezelf thuis voelen ergens als je niet of moeilijk terug kan keren naar het land van herkomst. Zij zijn dan wat Bauman (2010:93) de “*vagabonds*” noemt in de zin dat zij geen keuze meer hebben om terug te migreren. De ironie is dat deze arbeidsmigranten ook als “*vagabonds*” naar Duitsland zijn gekomen om daar het betere leven te vinden.

Ook de tweede generatie Turken die al een aanzienlijke tijd in Berlijn of Duitsland woont geven aan niet terug te willen keren naar Turkije. Wederom op de vraag waar ‘hun’ thuis op dit moment is antwoordden de meesten in Duitsland of Berlijn. Wel voegen velen daaraan toe dat dit niet direct het geval was in de periode na de migratie naar Duitsland. Bijvoorbeeld Mehmetdie in een interview vertelt dat hij na zijn aankomst in Berlijn een zeer moeilijke periode in Berlijn heeft meegemaakt, hij noemt een aantal factoren die dit beïnvloedden: hij sprak de Duitse taal niet, had geen (officiële) baan, had weinig vrienden. Over deze factoren volgt later in dit hoofdstuk meer. Kortom in het begin was het voor Mehmet onmogelijk om zich thuis te voelen in Duitsland. Naarmate de tijd verstreken is en hij een eigen leven en toekomst heeft kunnen opbouwen in Berlijn is Mehmet zich thuis gaan voelen in de Duitse hoofdstad, hij heeft een eigen *home* gecreëerd (Espiritu, 2003:2). Hij vertelt nu dat wanneer hij Turkije bezoekt om zijn moeder te zien, hij weer blij is als hij in het vliegtuig zit naar Duitsland. Hij zegt daarover: *“Ich gebe meine Mutter einen Kuss auf ihre Hand und es freut mich wieder in das Flugzeug nach Deutschland zu steigen.”* Verder voegt hij eraan toe dat de eerste twee weken in Turkije leuk zijn, maar daarna krijgt hij heimwee naar Duitsland. Bij informanten die sinds een kortere periode (één tot vijf jaar) in Duitsland en/of Berlijn wonen valt op dat zij nog niet uitgesproken zijn over de plek waar ze zich het meest thuis voelen. Sommigen zeggen Duitsland of Berlijn, anderen Turkije en velen twijfelen wanneer ze deze vraag te horen krijgen. In deze context kan thuis voelen gezien worden als een proces waarin men zich beetje bij beetje thuis gaat voelen in een vreemde samenleving: beetje bij beetje creëren de migranten een nieuw *home* (Espiritu, 2003). Bovenstaand gegeven suggereert dat het aantal jaar woonachtig in een land invloed kan hebben op het wel of niet thuisvoelen in een bepaalde omgeving. Waar Mehmet vlak na zijn migratie voornamelijk ‘daar’ was, vanwege het niet spreken van de Duitse taal en het gevoel niet thuis te horen in Berlijn, heeft hij in de loop der jaren steeds meer het gevoel gekregen dat hij ‘hier’ thuis hoort (Espiritu, 2003).

'Little Istanbul'

"Nächste Station Kottbusser Tor. Ausstieg links!" galmt er door de speakers van de metro U1 met als eindbestemming de *Warschauerstraße*. De deuren gaan open en mensen haasten zich door het ietwat vervallen metrostation. De menigte begeeft zich richting de met graffiti bekladde roltrap naar de uitgang van het metrostation. Gehaaste passanten lopen door een rood stoplicht met als antwoord toeterende taxi's. Wanneer je het metrostation uitloopt sta je direct op het midden van de *Kottbusser Tor*, die omgeven is met hoge betonnen flats, winkels en druk verkeer. Aan de overkant is een galerij met winkels gevestigd. Boven de galerij bevinden zich een hostel, een casino en diverse woningen. De winkels aan de galerij hebben namen als: *Rossmann, Orient Eck, Tadim, M&B Mobile, Simitci* en *Lezzet Grill*. Verderop in de aangrenzende *Skalitzerstraße* valt een halfgebouwde betonnen koepel en minaret op. Een bonte mix van totaal verschillende mensen is te vinden in dit straatbeeld. Een groepje punkers zit op de grond voor de *Kaiser* supermarkt waar een met hoofddoek bedekte vrouw met kinderwagen zojuist boodschappen heeft gedaan. Een Turkse marktkoopman verkoopt zijn fruit aan hip uitziende jongeren. Op het terras van *Lezzet Grill* zitten twee Turks uitziende mannen te praten onder het genot van Turkse thee geserveerd in de kenmerkende kleine bollende doorzichtige glazen. Dit is "*Kott*" ook wel bekend als "*Little Istanbul*".

Turkse uitingen zijn in overvloed te vinden rondom de *Kottbusser Tor* en in de rest van Berlijn. Erhan stelt dan ook dat je dagelijks wordt herinnerd aan Turkije door de aanwezigheid van deze uitingen. De prominente aanwezigheid van de Turkse cultuur in Berlijn maakt het moeilijk hieraan te ontsnappen. Wanneer ik met Irfan iets te eten ga halen op het S-bahn station wordt hij direct in het Turks aangesproken door de winkelbediende. Zo ook wanneer ik met Okan in een *späti* (avondwinkel) kom spreekt hij met het personeel Turks. Als Turk kun je niet ontsnappen aan de aanwezige Turkse invloeden in Berlijn. De volgende uitspraak van Furkan bevestigt eveneens dit beeld: "*Viele sagen, dass die viert größte Stadt der Türkei Berlin ist.*"

Oftewel, in het leven van mijn informanten in Berlijn speelt de aanwezigheid van Turkije een prominente rol. Dit geeft de transnationale positie weer waarin mijn informanten zich bevinden. Ze zijn zowel 'hier' als 'daar': in Berlijn met Turkse invloeden (Espiritu, 2003:10-11).

Betrokkenheid met Turkije

De informanten die ik heb gesproken tonen allen in meer of mindere mate betrokkenheid naar het land van herkomst: Turkije. De één doet dit zeer expliciet door te praten over Turkije, de Turkse taal te

spreken, Turks te eten, naar Turkse muziek te luisteren of de Turkse krant te lezen. Terwijl de ander dit zeer impliciet doet door bijvoorbeeld het Turkse symbool het Boze oog op te hangen in een voor de rest niet-Turks uitzijnde winkel. De mate waarin verschillende informanten betrokkenheid tonen richting het herkomstland is wel zeer divers. Bash, Glick Schiller en Szanton Blanc noemen een essentieel element van transnationalisme "*the multiplicity of involvements that transmigrants sustain in both home and host societies*" (1995:7). Deze tweevoudige betrokkenheid naar beide landen valt op bij de gesproken informanten. Zowel met de Turkse als de Duitse cultuur zijn deze informanten in verschillende mate verbonden. Dit zijn allemaal voorbeelden van symbolisch transnationalisme: het meenemen van elementen uit de Turkse cultuur naar de thuissituatie in Berlijn (Espiritu, 2003:10-11).

Ook geven veel informanten aan Turkije nog regelmatig te bezoeken, de reden en frequentie van het bezoek verschilt per individu. De meest genoemde redenen voor een bezoek aan Turkije zijn: familie en vakantie. Een enkeling bezoekt Turkije weleens vanwege zakenrelaties. Men kan Turkije ook bezoeken voor een compleet andere reden zoals het voorbeeld van Okan aantoont. Okan en zijn Duitse vrouw zijn getrouwd in de Turkse stad Mersin, waar hij oorspronkelijk vandaan komt en nog bijna al zijn familie heeft wonen. Okan zijn wens was om dicht bij zijn familie (hij heeft geen familie in Duitsland wonen) te trouwen, zodat iedereen van zijn familie aanwezig kon zijn op de bruiloft. Familie speelt in de situatie van Okan een belangrijke rol, hij voelt zich prettig in de omgeving van zijn familie. Al deze voorbeelden kunnen gelinkt worden aan wat Espiritu noemt: *literal transnationalism*, oftewel de werkelijke banden met en het bezoeken van Turkije (2003:10-11).

'Hurriyet' en Facebook

Door mondialiseringsprocessen en het daarbij horende transnationalisme is het voor migranten makkelijker in contact te blijven met het thuisland (Bauböck en Faist, 2010). Mijn Turkse informanten gebruiken allerlei mogelijke manieren die media tegenwoordig biedt om contact te onderhouden of op de hoogte te blijven van de situatie in Turkije. Bijvoorbeeld overal in de Turkse winkels en supermarkten zijn de Turkse kranten '*Hurriyet*' en '*Sabah*' verkrijgbaar. Tijdens het bezoek aan het buurthuis in de *Adelertstraße* leest Birol de '*Sabah*' aandachtig door. Door het lezen van deze krant is Birol op de hoogte van het laatste nieuws en de politieke situatie in Turkije. Een andere manier om op de hoogte te blijven van de situatie in Turkije is via de televisie. In het aangrenzende buurthuis van de '*Emir Sultan*' moskee staat de tv continu op *Habertürk*, een Turkse zender. Terwijl de mannen aan tafel zitten te praten onder

het genot van Turkse thee. Op de achtergrond klinkt de stem van de Turkse nieuwslezer. De mannen kijken afwisselend naar de tv en praten dan druk met elkaar verder.

Naast de bovengenoemde traditionele media zoals kranten en tv maken de Turkse informanten ook gebruik van nieuwe media zoals internet. Bijna al mijn informanten houden via internet contact met Turkije. Bijvoorbeeld Yusuf die elke dag de Turkse nieuwssites bijhoudt om op de hoogte te zijn van de situatie in Turkije. of Mehmet die via zijn digitale sociale netwerken foto's en video's deelt van *Atatürk*. Een speciale rol is weggelegd voor de sociale netwerksites zoals Facebook waar mensen kunnen meepraten over bepaalde onderwerpen, contact met vrienden of familie onderhouden, of participeren in bepaalde themagroepen. De huidige politieke situatie in Turkije vormt een belangrijk thema in de oproer en discussies die ontstaan op facebook. Onderstaande illustratie betreft een item van de groep Izmir, geplaatst op 25 mei 2013. Het gaat over het aanpassen van de Turkse wet en het verbieden aan winkels om 's nachts alcohol te verkopen. Een tegenreactie op dit verbod heeft een foto gemaakt met de Turkse tekst: *"Saat 22:00'den sonra içki satışı yoktur. Buyrun beraber içelim içkiler benden!"* Wat zoiets betekent als: na 10 uur geen alcoholverkoop meer, maar hier ga je naartoe om alcohol te drinken. Oftewel na 10 uur kun je hier gewoon nog alcohol verkopen. Furkan deelt deze foto van de groep Izmir op zijn facebookpagina, op deze manier kan hij zijn mening uitdrukken en op de hoogte blijven van de huidige situatie in Turkije. Dit is een voorbeeld van hoe migranten tegenwoordig contacten en banden kunnen onderhouden met het land van herkomst zonder er daadwerkelijk te zijn. Oftewel, Furkan heeft de mogelijkheid om digitaal 'aanwezig' te zijn bij gebeurtenissen in Turkije. Zonder er fysiek te zijn kan hij door de als gevolg van *interconnectedness* kleiner wordende wereld deelnemen aan een discussie in Turkije (Eriksen, 2008:7).

Bovenstaande voorbeelden van contact onderhouden met het thuisland via internet tonen aan dat door technologische veranderingen afstand en tijd minder van belang worden, net zoals Harvey (1989) de veranderende notie van tijd en ruimte beschrijft met de uitdrukking *time-space compression*. Uit de genoemde voorbeelden over het gebruik van media zoals internet, kranten en televisie wordt voor de informanten de afstand met Turkije steeds kleiner. Bijvoorbeeld door de Turkse krant te lezen zijn ze tegelijkertijd hier, in Berlijn en daar, in Turkije (Espiritu, 2003). Ook door middel van moderne media wordt het steeds makkelijker jezelf als het ware in Turkije te wanen. Met al je vrienden en familie uit Turkije kun je via deze netwerksites regelmatig contact mee houden. Door een simpele foto te delen op Facebook kun je jezelf mengen in discussies en gesprekken in het thuisland. Dit heeft gevolgen voor de thuisgevoelens van deze migranten: de Turkse mannen in Berlijn verbeelden zich als het ware ‘digitaal’ in Turkije in plaats van fysieke aanwezigheid.

“Frühstücken und dannach nach Begegnungstätte”

Een andere factor die voor sommige informanten belangrijk is voor hun thuisgevoelens is het contact met gelijkgestemden in het buurthuis (*Nachbarschaft*). In het AWO *Begegnungsstätte Kreuzberg* gelegen aan de *Adalbertstraße* ongeveer tien minuten lopen vanaf *Kottbusser Tor* komen voornamelijk oudere Turkse mannen (65+) van de eerste generatie migranten elke maandag en zondag bijeen. Er wordt voornamelijk *tavla* (Turkse backgammon) gespeeld, Turkse thee gedronken, Turkse kranten gelezen en Turks gepraat. Fevzi (67 jaar, geboren in Turkije) vertelt dat hij vaak in het buurthuis is en dat dit een belangrijk ontmoetingspunt voor hem is. Ook Serhat (78 jaar, geboren in Turkije) geeft als antwoord op de vraag hoe een normale dag voor hem eruit ziet: *“Frühstücken und dannach nach Begegnungstätte”*. Er zijn op de leidster van het buurthuis na geen enkele niet Turkse mensen aanwezig op deze bijeenkomsten. Het buurthuis kan vooral gezien worden als ontmoetingsplek en verzamelplaats voor mensen met dezelfde interesses. Na diverse malen aanwezig te zijn geweest in verschillende buurthuizen kan ik niet anders dan concluderen dat buurthuizen voor een deel van de onderzoekspopulatie (namelijk eerste generatie migranten) van groot belang zijn voor het thuisvoelen in Duitsland. Oftewel deze eerste generatie Turken heeft een thuis gecreëerd in een buurthuis in Berlijn. Het is als het ware een klein stukje Turkije in Berlijn. Door heel Berlijn zijn meerdere buurthuizen te vinden die deze rol kunnen vervullen.

Religion ist ortlos

Dwars door het *Bezirk Schöneberg* loopt de drukke, levendige *Hauptstraße*. Het is begin april, maar de lente lijkt nog ver weg vanwege de lichte sneeuwvlokken die uit de hemel neerdwarrelen op Berlijn. Voor het bankfiliaal van de *Berliner Sparkasse* zit een dakloze op de koude stoep. "Hast du noch Kleingeld?" klinkt wanneer ik hem passeer. Ik schud nee en vervolg snel mijn weg naar de *Emir Sultan Moschee* iets verderop aan de *Hauptstraße*, waar ik een afspraak heb met Yusuf. Ik kom aan bij nummer 150, waar een klein groen bordje met de tekst "*Emir Sultan Kulturverein*" aangeeft dat hier in het binnenhof een moskee gevestigd is. Langzaam loop ik door de poort naar het binnenhofje, waar diverse Turkse mannen druk en luid staan te praten. Op een bankje in de hoek van het aangrenzende café zit een net geklede man van ongeveer dertig jaar met een flinke baard en een kaal hoofd. Het is Yusuf, hij staat op en verwelkomt me met een stevige handdruk "*schön dass du hier bist*". Onder het genot van een sterke Turkse thee met veel suiker spreken we over de invloed die media kan hebben bij de beeldvorming van mensen. Yusuf komt op mij over als een welbespraakt type met een sterke eigen mening. Tevens praat hij foutloos en accentloos Duits, terwijl hij pas sinds 2006 in Duitsland woont. Na de thee is het tijd voor een rookpauze op het binnenhofje van de moskee, waar we de moskeeleider treffen en vanuit waar we later de moskee binnen treden. Terwijl Yusuf de deur voor me openhoudt heb ik amper tijd om me te verwonderen over de andere wereld die ik binnenstap in de Duitse hoofdstad, die voor Yusuf zo normaal lijkt te zijn. Ik volg Yusuf naar de andere kant van de gebedsruimte en we nemen plaats op onze knieën op de zachte vloerbedekking met mooie oriëntaalse motieven, die de hele ruimte bedekt. De imam, die al begonnen is aan de preek, zit vooraan op een verhoging en kijkt uit over de zaal. Opeens hoor ik de woorden: Medina, Istanbul en Berlijn in een zin en ik vraag aan Yusuf wat de imam aan het vertellen is. Yusuf antwoordt dat het niet uit maakt waar je sterft zolang je maar als gelovige sterft. Oftwel, plaats maakt niet uit, maar het gaat om het geloof als representatie van het thuisgevoel. Na de algemene mededeling dat er een ziekenfondskaat is gevonden op de binnenplaats van de moskee is het om 13.17 exact tijd voor het vrijdagmiddaggebed. Door de luidsprekers galmen de oproep tot het gebed door de gehele ruimte en binnenplaats. Nog snel schuift een man gestoken in een blauwe overall zich tussen de menigte op zijn knieën voor het gebed. Tegelijkertijd beginnen alle mannen rechtop te staan. Ritmisch buigen de mannen naar de grond op hun knieën om zich vanuit deze houding volledig voorover te buigen om vervolgens met hun hoofd net niet het zachte tapijt op de vloer aan te raken. Stilletjes hoor ik de mensen gebeden reciteren, het is een oase van rust in de drukke metropool Berlijn. Het lijkt voor een buitenstaander een abnormaal ritueel, maar het lijkt alsof de aanwezigen in hogere sferen verkeren. Na

het gebed lopen we naar het binnenhof van de moskee om te genieten van het eten wat ze na het gebed uitdelen aan de bezoekers van de moskee. Yusuf en ik nemen afscheid van elkaar en ik vervolg mijn weg door de poort naar de *Hauptstraße*, waar de auto's hard voorbij rijden, mensen boodschappen doen en de zon inmiddels schijnt.

In religie vindt deze groep Turkse migranten een thuisgevoel en het vrij uitoefenen van religie is iets dat een plaats tot thuis maakt. Religie hoeft niet perse verbonden te zijn met een plaats. De uitspraak van Yusuf bevestigt deze gedachte: *“Religion ist ortlos”*. Oftewel, gekoppeld aan een thuisgevoel betekent dit dat je je thuis mee kunt nemen naar andere plekken. Een ‘thuis’ is immers ook niet altijd gerelateerd aan één bepaalde plek (Mallet, 2004:78). Ook in het bovenstaande vertelt de Iman dat het niet uitmaakt waar je sterft zolang je maar als gelovige sterft. Onderstaand citaat uit de Koran bevestigt dit beeld: *“And to Allah belongs the east and the west. So wherever you [might] turn, there is the Face of Allah. Indeed, Allah is all-Encompassing and Knowing”* (Koran 2:115). In andere woorden het maakt niet uit waar je gaat/komt het gezicht van Allah is daar ook. Het kunnen uitoefenen van hun religie maakt waarom deze mensen zich thuis kunnen voelen in Berlijn. Ze kunnen naar één van de moskeeën voor het gebed, hebben de vrijheid om te geloven en ontmoeten op deze plekken andere gelovigen. Zoals bovenstaande voorbeelden impliceren is voor een deel van de onderzoeksgroep de factor religie van belang voor het thuis voelen in een maatschappij. Bovenstaande voorbeelden gelden vooral voor de zeer gelovige, traditionele Turken. Het is echter belangrijk om te onthouden dat religie in verschillende mate een rol speelt in het thuisgevoel van Turken in Berlijn. Dit betekent daardoor ook dat de factor religie voor elk individu een andere rol speelt met betrekking tot een thuisgevoel.

Het volgende is namelijk het geval: Turken en religie hebben een unieke band met elkaar. Op het eerste gezicht lijkt het of elke Turk die je spreekt religieus is, want op de vraag ben je religieus komt steevast als antwoord een “ja”. Soms een ferme ja, of een ingetogen ja of twijfelachtige ja. Een minderheid vertelt direct niet religieus te zijn. Wanneer je de informanten beter leert kennen dan blijkt deze ja soms een andere betekenis te hebben. Zoals in het geval van Mehmet die zegt dat hij vooral in *“Herz und Kopf”* een gelovige is in plaats van praktische handelingen zoals bidden en naar de moskee gaan. Ook Furkan vertelt in eerste instantie over de rol die religie in zijn leven inneemt. Hij vertelt: *“Ich gehe zum Freitagsgebet, trinke Alkohol und lebe nicht nach dem Koran, aber ich interessiere mich für Religion. Nicht nur für Islam, auch Hinduismus, Christentum und für Atheismus. Es gibt auch eine traditionelle seite bei Religion, Ich faste zum Beispiel 30 Tage während Ramadan, das gefällt mir. Das habe ich bei meiner Oma gesehen und es hat mir gefallen.”* Voorgaand citaat laat zien dat Furkan meer geïnteresseerd is in geloven dan specifiek in de Islam. Verder is het meedoen aan de ramadan misschien

wel een nostalgische herinnering aan zijn oma in plaats van een ritueel. Wanneer we later dieper op het onderwerp ingaan zegt hij: *“Religion soll in der Moschee bleiben, zu Hause und im Herz und Kopf”*. Wat deze mensen bindt is een meer moderne opvatting over het geloof in plaats van de eerder beschreven traditionele opvatting over het geloof.

Wat bovenstaande voorbeelden illustreren is dat het waardevol is voor de mate waarin religie een rol speelt bij het thuisgevoel eerst te kijken in welke mate een persoon gelooft en/of moslim is. Ik ben van mening dat ook voor bovenstaande voorbeelden religie deel uitmaakt van het thuis voelen ergens alleen is dit minder tastbaar dan bij streng gelovige en of meer conservatieve moslims. Het is belangrijk dit onderscheid te maken tussen gelovigen, want de invloed van religie op het ergens thuis voelen is bij de groepen verschillend.

Overall Turks

Turks in de moskee, Turks op de markt, Turks in de supermarkt, Turks in de *U-bahn*, Turks op straat. Overall hoor je de Turkse taal in Berlijn gesproken door Turkse mannen. Onderling spreken veel Turkse mannen in Berlijn nog de Turkse taal. Op straat hoor je vaak genoeg mannen converseren in het Turks met zo af en toe Duitse woorden erdoor heen, dit is een voorbeeld van een gemixte identiteit (Fong en Chuang, 2004). Niet elke Turkse man spreekt even goed Duits. Bijvoorbeeld in het buurthuis aan de *Adalbertstraße* in *Kreuzberg* hadden de meeste oudere mannen moeite met mij een gesprek aan te gaan in het Duits. Erhan stelt daarover dat de eerste en tweede generatie niet de mogelijkheid hebben gehad Duits te leren omdat hun verblijf in Duitsland als tijdelijk werd gezien. Dit betekent niet dat alle eerste en tweede generatie Turken slecht Duits spreken, maar velen hebben tot op heden moeite met de Duitse taal. De jongere generaties daarentegen spreken vaak vloeiend Duits. Okan vertelt dat het Turks van de Turken in Duitsland niet altijd meer lijkt op het Turks in Turkije. Hij noemt een voorbeeld: *“One day I hear this boy on the street talking with an east-Anatolian accent, you would never hear this on the streets of Istanbul. I bet this boy has never been to Turkey”*. De Turkse taal hoeft niet perse een connectie met Turkije of het thuisgevoel te hebben zoals volgend citaat van Serhat benadrukt: *“die Türkische Sprache ist nur eine Umgangssprache für mich”*. Oftewel de Turkse taal gebruikt Serhat vooral als spreektaal met vrienden en familie. Okan voedt zijn tweejarige zoontje meertalig op. Zijn vrouw spreekt Duits met haar zoon, de oppas spreekt Spaans met hem en Okan zelf spreekt in het Turks tegen zijn zoon. Hij vindt dat zijn zoon zijn eigen moedertaal ook moet beheersen. Ook Mehmet spreekt met zijn dochter Turks op de bruiloft waar we aanwezig zijn. De informanten vinden het belangrijk dat hun

kinderen ook Turks leren, want het is tenslotte hun moedertaal. Ook in het straatbeeld valt de aanwezigheid van de Turkse taal op. Bijvoorbeeld de arbeidsadvertenties in de metro staan soms vertaald in het Turks, namen van winkels en instructies op sommige openbare plaatsen. Bijna alle informanten vertellen dat de Turkse taal geen invloed heeft op hun thuisgevoelens en dit is ook zeer moeilijk vast te stellen, omdat ik als onderzoeker geen beeld kan hebben hoe iemand zich voelt als hij een bepaalde taal spreekt. Het is wellicht fijn als je met mensen in je moedertaal kunt spreken, dus dan zou het thuisgevoel worden beïnvloed doordat andere mensen ook Turks spreken. Oftewel doordat je samen met andere mensen deze taal kunt spreken heb je het gevoel dat je erbij hoort, dit kan je thuisgevoel versterken (Hedetoft en Hjort, 2002). Het thuis voelen in Berlijn heeft misschien niet zozeer te maken met het Turks spreken, maar meer met de mensen om je heen waarmee je Turks kunt spreken. Ondanks dat veel mensen taal zien als omgangstaal heeft het wel invloed op het thuisvoelen ergens. Niet zozeer de taal spreken, maar eerder de mensen waarmee je de taal spreekt heeft invloed op het thuisgevoel van migranten. Taal kan op deze manier dus gezien worden als een bindende factor voor de omgang met andere mensen.

Cultuur en identiteit

“Jemand kann das sagen, das ist ein Hemd und dann ziehe ich das aus und dann nehme ich ein deutsches Hemd. Das sieht fremd aus. Oder wenn mann sagt, ich soll unbedingt dieses Hemd behalten.”

In bovenstaand citaat vergelijkt Furkan het hebben van een identiteit met een hemd. Hij stelt dat je niet zomaar je hemd kan uitdoen en dan een nieuw hemd aantrekken wat je eigenlijk niet zo mooi staat. Oftewel wat Furkan hiermee bedoelt is dat je altijd je eigen nationaliteit bij je draagt als een soort van hemd en dat het moeilijk is een andere identiteit aan te nemen of de eigen nationale identiteit te verliezen. Furkan denkt dat hij een oplossing gevonden heeft om met verschillende identiteiten om te gaan: *“Ich glaube, dass ich meine Lösung gefunden habe. Ich soll nicht meine Kultur behalten oder sagen: Okay. Ich bin Izmirer und ich soll Izmirer in Berlin auch sein. Ich bin jetzt in Berlin und soll wie ein Berliner sein”*. Oftewel hij past zich aan in de samenleving waar hij op dat moment is. Maar kun je dan ook Duitser worden als Turk? Ik vraag Furkan tijdens een interview of het ooit mogelijk is als Turk 100 procent Duits te worden. Hij begint te lachen en vertelt vervolgens: *“Nein, aber 40 Prozent ist möglich”*. Ook Yasin zegt met betrekking tot een gemixte identiteit dat hij zich een kwart Duitser voelt en de rest Turks. Ondanks dat hij een Duitse nationaliteit heeft voelt hij zich buitenlander in Duitsland. Echter

wanneer hij in Turkije op bezoek is voelt hij zich een Duitser. In Turkije voelt hij zich Duits, terwijl hij zich in Duitsland meer als een Turk voelt. Furkan gebruikt de term '*almance*' voor deze zogenaamde Duitse Turken. Dit zijn voorbeelden van gemixte identiteiten (Fong en Chuang, 2004).

Het is ook mogelijk een situationele identiteit aan te nemen. Zoals Mehmet bijvoorbeeld: wanneer we gaan eten in een Turks restaurant komt zijn Turkse identiteit naar voren. Hij spreekt uitsluitend Turks met de bediening, bestelt uiteraard Turks eten en maakt gebruik van drukke handgebaren om de aandacht van de bediende te trekken. Hier voelt Mehmet zich waarschijnlijk meer Turks dan Duits. Wanneer we in een Indisch restaurant gaan eten gedraagt Mehmet zich anders. Hij gaat niet zo druk in gesprek met de bediendes zoals in het Turkse restaurant. De drukke handgebaren en het Turkse temperament lijkt verdwenen als sneeuw voor de zon. Mehmet beschikt over de gave om te schakelen tussen twee culturen. In de ene situatie neemt hij een Turkse identiteit aan om vervolgens in de volgende situatie een Duitse identiteit aan te nemen, oftewel, hij neemt in deze gevallen een situationele identiteit aan (Fong en Chuang, 2004). Ook gebruikt Mehmet legostenen als metafoor om aan te tonen hoe hij omgaat met het hebben van meerdere identiteiten. Tijdens een interview vroeg Mehmet: "*Kennst du Lego?*". Hij legde daarna uit dat ik de Turkse en Duitse cultuur moest gaan zien als legostenen waarmee je een nieuwe cultuur of het beste van beide culturen samenvoegt. Hij zegt dat hij met verschillende Turkse en Duitse legostenen een nieuwe muur bouwt. Voorgaand voorbeeld laat zien hoe Turkse migranten in Berlijn met het leven tussen twee verschillende culturen kunnen omgaan, en daarbinnen een thuis kunnen creëren.

Ook zijn er enkele informanten die niet goed weten in welk land ze zich het meest thuis voelen. Zoals Kadir, geboren in Duitsland, beaamt wanneer ik hem vraag naar zijn thuisgevoelens. Ondanks zijn Duitse paspoort en goed beheersing van de Duitse taal voelt hij zich niet altijd thuis in Berlijn. Maar wanneer hij naar Turkije gaat voor vakantie noemt de lokale bevolking hem een toerist. Zijn conclusie luidt dan ook: "*Ich bin heimatlos!*" Door het niet (altijd) thuis voelen zowel in Duitsland als Turkije komen er bij Kadir gevoelens van 'thuisloosheid' opdagen. Hij vertelt dat vooral de omgeving zowel in Duitsland als Turkije hem soms het gevoel geeft dat hij er niet thuishoort. Over het algemeen voelt hij zich meer thuis in Duitsland omdat hij daar geboren is en hij een Duits paspoort heeft.

Kadir en zijn thuis-situatie vormen een voorbeeld van de *space in between*, waar Espiritu over spreekt (2003:10-11). Waar de één in staat is te schakelen tussen verschillende identiteiten, zoals Mehmet, staat Kadir een beetje in het midden en hoort hij voor zijn gevoel nergens echt bij. Terugkomend op het transnationale karakter van migranten, vertonen eigenlijk alle mannelijke Turken in Berlijn kenmerken van zowel een Turkse als Duitse identiteit. Oftewel: "*They are people who belong to*

more than one world, speak more than one language, inhabit more than one identity, have more than one home; who have learned to negotiate and translate between cultures... and thus finding ways of being both the same as and at the same time different from other amongst whom they live" (Stuart Hall 1995:206 in Inda en Rosaldo, 2008:21). Kortom: thuisgevoelens zijn niet aan één bepaalde plek gebonden, maar je kunt jezelf wel of niet thuis voelen op meerdere plekken tegelijk.

Concluderend valt er te stellen dat er veel vormen van thuis voelen en *home making* zijn bij de Turkse mannen in Berlijn. Terwijl de een zichzelf thuis voelt in het lokale buurthuis, gaat de ander elke vrijdag naar de moskee om te bidden. Verschillende factoren zoals leeftijd, aantal jaar woonachtig in Duitsland, plaats van herkomst, religie, taal, symbolen, gebruiken, rituelen en producten hebben allemaal in meer of mindere mate effect op het thuisgevoel en *home making* in een vreemde samenleving. Wat bij vrijwel al mijn informanten naar voren is gekomen is dat het samenbrengen en/of vermengen van Turkse en Duitse elementen centraal staat bij de creatie van een thuisgevoel.

7. Discussie en conclusie

Thuis in Berlijn

“Berlijn, de vierde grootste stad van Turkije”.⁶ Een stad waarin massaal geprotesteerd wordt tegen de Turkse regering, en een stad waar je naast een broodje *döner kebab* bij de *imbiss*, verse *baklava* kunt krijgen in de plaatselijke supermarkt. Een stad waarin de Turkse vlag ten overvloede zichtbaar is, je overal een Turkse krant kunt kopen en waarvan verschillende wijken op zijn kop staan tijdens een Turkse voetbalwedstrijd. Berlijn, het thuis van 170.000 migranten met een Turkse achtergrond⁷. De vraag is of deze migranten zich daadwerkelijk in Berlijn thuisvoelen, en op welke manier dit thuisgevoel vormgegeven wordt. Welke factoren spelen een rol bij de creatie van gevoelens van thuis voor deze Turkse migranten in Berlijn?

Wat is thuis?

De vraag wat thuis precies is, is tijdens ons veldwerk regelmatig naar voren gekomen: “*Is home (a) place, (a) space, feeling(s), practices, and/or an active state of state of being in the world?*” (Mallet, 2004:64). Wat we in ieder geval met zekerheid kunnen stellen is dat er niet één definitie is te geven voor een thuis of thuisgevoel. Waar voor Benan haar knusse appartementje een prominente rol speelt in haar thuisgevoel, oftewel een specifieke tot *space* gemaakte *place*, refereert Furkan bijvoorbeeld naar Izmir als zijn thuis, een *space*. De uitspraak van Andy tijdens een Islam *Unterricht* in de *Şehitlik* Moskee “*unsere wirkliche Heimat ist ins Paradies*” onderstreept de kracht van gevoel in relatie tot een thuis. Yusuf, die elke vrijdag vroom de moskee bezoekt voor het middagebed vormt een voorbeeld van *practices* die het thuisgevoel versterken en Zehra noemt zichzelf een *world citizen*, oftewel ze is zich bewust van haar positie in de wereld en voelt zich niet per definitie verbonden aan één bepaalde plek.

Al onze informanten voelen zich op de een of andere manier ergens thuis. Voor sommigen is dit duidelijk in Berlijn, voor anderen is dat in Turkije en weer een andere groep identificeert zich wel of niet met (een combinatie van) beide plekken. Wat deze individuen met elkaar gemeen hebben is dat ze stuk

⁶ Furkan, 15-04-2013

⁷ Gemeente Berlijn, geraadpleegd op 29-04-13

<http://www.berlin.de/lb/intmig/presse/archiv/20110330.1000.338135.html>

voor stuk diverse factoren inzetten om hun gevoelens van thuis te versterken. Voor de een is religie belangrijk, terwijl de ander zich juist door nauw contact met familie en vrienden verbonden en ergens prettig voelt. Zowel voor Turkse mannen als Turkse vrouwen in Berlijn blijken verschillende factoren belangrijker dan andere.

Factoren die gevoelens van thuis beïnvloeden

In deze thesis zijn een vijftal factoren uiteengezet die invloed hebben op de thuisgevoelens van migranten. De eerste factor die belicht werd is de achtergrond van de migrant. Hoe lang woont hij of zij al in Berlijn, hoe oud is de informant en waar komt hij of zij oorspronkelijk vandaan zijn belangrijke gegevens die het thuisgevoel van Turkse migranten in Berlijn blijken te beïnvloeden. Voornamelijk bij de Turkse mannen blijkt een overeenkomst te bestaan met betrekking tot leeftijd, tijd woonachtig in Berlijn en gevoelens van thuis. Zo geven bijvoorbeeld alle oudere mannelijke informanten (van 70 jaar en ouder) aan dat ze niet terug willen naar Turkije. Ze voelen zich prettig, veilig en thuis in Duitsland en in het bijzonder in Berlijn. Dit tegenover de oudere vrouwelijke informanten: zij spreken vaak geen Duits en verlangen naar een terugkeer naar hun geliefde vaderland. Een mogelijke verklaring voor deze tweedeling is het feit dat Turkse vrouwen traditioneel vooral binnenshuis werken en leven terwijl Turkse mannen hun leven meer openbaar opbouwen. Deze verdeling komt overeen met de traditionele Turkse rolverdeling met betrekking tot thuis en mannen en vrouwen (Baltas en Steptoe, 2000:174). Daarnaast speelt het feit dat de Turkse vrouwen uit de eerste generatie veelal in navolging van hun werkende man migreerden naar Berlijn ook een grote rol (Glebe *in* Özüekren en van Kempen, 1997:22). De werkende mannen hadden al relaties opgebouwd in de nieuwe vestigingsstad Berlijn en waren voornamelijk bezig met hun werk en contacten buitenshuis, terwijl de Turkse vrouwen later pas naar Berlijn kwamen, voornamelijk binnenshuis een belangrijke rol vervulden en hierdoor moeilijker aansluiting konden vinden in hun omgeving in Berlijn.

Verder is met betrekking tot de achtergrond van de informanten het herkomstgebied in Turkije een belangrijke factor die de gevoelens van thuis beïnvloedt. Zo tonen zowel de vrouwelijke als de mannelijke informanten kenmerken die overeenkomen met de kenmerken uit de regio waar ze oorspronkelijk vandaan komen. Niet alleen qua uiterlijk, ook karakteristieke kenmerken tonen deze invloed aan. Zo zijn de meer religieuze informanten veelal afkomstig uit het vaak conservatief genoemde oosten van Turkije terwijl de informanten uit het westen en zuiden van Turkije ook in Berlijn een meer

open houding aannemen. Als gevolg hiervan voelen de informanten die uit het west- en zuidelijke deel van Turkije komen zich over het algemeen sneller thuis in Berlijn dan de informanten met wortels in het oostelijke deel van hun vaderland. De informanten uit het oostelijke deel van Turkije hebben vaak moeite zich aan te passen en doen meer hun best de Turkse culturele waarden en normen mee te nemen naar hun levens in Berlijn, uit ons onderzoek blijkt dat ook vaak deze groep de wens koestert terug te keren naar het vaderland.

Een tweede factor die besproken wordt in deze thesis is de aanwezigheid van Turkije in de huidige levens van onze informanten in Berlijn. Zoals hoofdstuk vier aantoont zijn de Turkse invloeden in het Berlijns straatbeeld zichtbaar aanwezig. Turkse vlaggen, winkels, teksten en banken: een wandeling door de Berlijnse wijk Kreuzberg geeft bijna het gevoel alsof je je in Turkije bevindt. Het 'meenemen' van deze Turkse invloeden naar Berlijn is een vorm van *home making* (Espiritu, 2003:2). Deze Turkse elementen maken dat de Turkse migranten zich vertrouwd voelen in hun nieuwe omgeving, Berlijn.

Uiteraard heeft de aanwezigheid van de Turkse cultuur in Berlijn zijn uitwerkingen voor zowel de mannelijke als de vrouwelijke informanten. Met betrekking tot deze factor blijkt dat het voor vrouwen vooral belangrijk is symbolisch te refereren naar hun vaderland, dit is bijvoorbeeld terug te zien aan Turkse elementen in de inrichting van hun woningen in Berlijn, maar ook aan de Turkse gerechten die ze koken. Oftewel: voor de Turkse vrouwen in Berlijn speelt met name symbolisch transnationalisme een grote rol (Espiritu, 2003:10-11). De Turkse mannen in Berlijn daar tegenover blijken voornamelijk buitenshuis betrokkenheid te tonen met hun vaderland. Zo bezoeken zij in groepsverband de (Turkse) buurthuizen in de stad, alwaar ze samen thee drinken, Turkse spellen spelen en discussiëren over gebeurtenissen in zowel Berlijn als Turkije. Oftewel: de Turkse mannen in Berlijn geven hun thuisgevoel vorm door het samenzijn met anderen, zij delen dezelfde (Turkse) achtergrond en identiteit en voelen zich daardoor met elkaar verbonden (Hedetoft en Hjort, 2002).

Behalve dit verschil tonen de Turkse mannen en vrouwen in Berlijn ook overeenkomsten met betrekking tot het belang van de relatie met Turkije. Zo geven verschillende individuen uit beide informantengroepen aan regelmatig terug te keren naar Turkije voor vakanties en zijn er ook zowel mannen als vrouwen die nadenken over een toekomst in Turkije.

Ook religie blijkt voor zowel de mannelijke als de vrouwelijke informanten een belangrijke factor die de gevoelens van thuis beïnvloedt. Het begrip thuis wordt door onze informanten meermaals verbonden aan religie. Er wordt bijvoorbeeld gerefereerd aan het paradijs als werkelijke thuis, of thuis als daar waar je kunt bidden. Er blijken nauwelijks verschillen te bestaan met betrekking tot de invloed van religie op de gevoelens van thuis voor Turkse mannen en vrouwen in Berlijn. Wel zijn er duidelijke

verschillen zichtbaar tussen de religieuze en niet religieuze informanten, hier komen we later in deze conclusie nog op terug.

De factor taal is, ondanks dat veel informanten het tegendeel beweren, een factor die de gevoelens van thuis sterk kan beïnvloeden. Zo voelen informanten met weinig tot geen kennis van de Duitse taal zich vaak niet helemaal thuis in Berlijn: ze tonen een sterke wil terug te keren naar Turkije. Aan de andere kant geeft taal een gevoel van verbondenheid: wanneer je jezelf tegenover anderen kunt uitdrukken in een bepaalde taal geeft dit het gevoel dat je erbij hoort (Hedetoft and Hjort, 2002). Net als hoe *globalization* tegelijkertijd in- en uitsluiting veroorzaakt geldt dit ook voor taal: door het te spreken hoor je erbij, maar zonder kennis van de taal sta je min of meer buiten de groep (Bauman, 2010). Taal lijkt op het eerste gezicht van weinige invloed op de thuisgevoelens van Turkse migranten in Berlijn. Maar uit ons veldwerk is gebleken dat taal voor de Turkse migranten sterk samenhangt met hun identiteit: wanneer een van onze informanten in het Duits spreekt neemt deze individu een andere persoonlijkheid aan dan wanneer hij of zij in het Turks converseert. Oftewel, taal vormt een belangrijke factor met betrekking tot de verschillende identiteiten die de Turkse migranten in Berlijn aannemen en creëren. Taal is belangrijk met betrekking tot de *multiple identities*, en de situationele identiteit van onze informanten (Fong en Chuang, 2004). Voor zowel de mannelijke als de vrouwelijke onderzoekspopulatie blijkt taal dezelfde invloed te hebben op het thuisgevoel.

Een factor die onlosmakelijk verbonden is met alle eerder genoemde factoren betreft de culturele gewoontes en identiteiten van onze informanten. Al onze informanten tonen op de een of andere manier een mix van Duitse en Turkse invloeden en identiteiten. Waar de ene informant bewust schakelt tussen zijn of haar verschillende identiteiten, zoals bijvoorbeeld Furkan die zich in Berlijn probeert te gedragen als een *Berliner*, heeft een ander meer moeite met het schakelen tussen identiteiten of doet dit onbewust. Een voorbeeld hiervan vormt Nedret, die aangeeft dat ze zichzelf ziet als atypische Turkse vrouw terwijl ze enkele minuten later als een Turkse vrouw een telefoongesprek voert. Aan de andere kant zijn er ook migranten die bewust een gemixte identiteit creëren. Mehmet bijvoorbeeld vergelijkt het met lego: hij bouwt met verschillende onderdelen zijn eigen muur, zijn eigen 'ik' (Fong en Chuang, 2004). Ook Fulya neemt uit beide culturen die aspecten die zij belangrijk vindt: het beste uit beide werelden. Bewust of onbewust, al onze informanten hebben en creëren verschillende identiteiten die zowel door de Duitse als de Turkse cultuur beïnvloedt worden. Deze *multiple identities* of in andere gevallen situationele identiteiten vormen een rode draad die verbonden is met alle andere genoemde factoren (Fong en Chuang, 2004).

Ook met betrekking tot cultuur en identiteit is er geen duidelijk onderscheid te vinden tussen de

mannelijke en vrouwelijke onderzoeksgroep. Wel zijn er, behalve het onderscheid in mannen en vrouwen, andere groepen aan te duiden die verschillende thuisgevoelens delen en creëren. Deze groepen zijn gebaseerd op de diverse factoren die wij eerder in ons onderzoek centraal hebben gesteld.

Religieuze Turken in Berlijn

De eerste groep die wij onderscheiden is de groep religieuze Turken. Religie blijkt voor een bepaalde groep Turkse migranten in Berlijn de hoofdrol uit te maken in hun dagelijks leven. Voor de meeste informanten is dit het islamitische geloof, maar ook andere religieuze opvattingen blijken een rol te spelen met betrekking tot thuisgevoelens. De invloed van religie op de gevoelens van thuis van de Turkse migranten is op verschillende manieren waarneembaar in Berlijn. Ten eerste in de woningen van onze informanten, oftewel hun fysieke thuis. Verwijzingen naar het geloof zoals ingelijste koranverzen, de Koran in de boekenkast en een ruimte om te bidden weerspiegelen de relatie tussen religie en het vormen van een thuis. Of het nu in Berlijn is, in Turkije of ergens anders: verschillende informanten geven aan dat ze zich prettig voelen wanneer ze hun religie 'mee' kunnen nemen. Zoals Benan aangeeft voelt ze zich overal waar ze kan bidden als thuis. Andere informanten stellen met betrekking tot religie niet hun eigen huis centraal maar juist daar waar ze hun religie uitoefenen, voor Yusuf is dit bijvoorbeeld de moskee. Religie is voor deze mensen een factor die hun aan elkaar verbindt: ze kunnen de moskee bezoeken en deelnemen aan het gebed, ze hebben de vrijheid om te geloven en ontmoeten op deze manier weer andere gelovigen. Een meer extremere relatie tussen thuisgevoel en religie is de link tussen het paradijs en het thuisgevoel, zoals door verschillende informanten aangegeven wordt, dit kwam ook naar voren in een van de Islam-lessen in de *Şehitlik* moskee.

Behalve de religieuze Turken is er ook een groep niet-religieuze Turken te onderscheiden, tussen het niet aanhangen van een religie en een thuisgevoel hebben wij een verbinding gevonden. Zoals bijvoorbeeld de informanten die aangeven dat ze zich zorgen maken om de huidige politieke situatie in Turkije: waar voorheen de focus lag op een scheiding tussen staat en religie lijkt de islam steeds belangrijker te worden in de Turkse politiek. Karli vertelt bijvoorbeeld dat ze niet thuis wil horen in een systeem dat in combinatie met religie regeert. Ook Furkan geeft aan dat hij vindt dat religie een minder belangrijke rol zou moeten spelen in het openbaar. Hij beargumenteert dat religie thuis moet blijven, in de moskee, en in je lichaam en geest. Deze verschillende voorbeelden geven aan dat voor de groep niet-religieuze Turken juist de vrijheid om niet te hoeven geloven een thuisgevoel creëert. Uiteraard bestaat er enige overlap tussen beide groepen: iemand die volgens onze redenering als niet-religieuze Turk

bestempelt wordt kan natuurlijk wel (minder zichtbaar) een religie aanhangen.

Turkse migranten nauw verbonden met hun vaderland

Behalve religie blijkt de relatie met Turkije een belangrijke rol te spelen met betrekking tot thuis. Een grote groep Turkse migranten in Berlijn onderhouden op verschillende manieren contact met hun vaderland. Dit contact kan plaatsvinden in de vorm van het onderhouden van relaties met familie en vrienden in Turkije, maar ook het volgen van het nieuws of het spreken van de Turkse taal blijken mogelijkheden te zijn om 'Turkije' en de Turkse cultuur en identiteit in Berlijn te ervaren en creëren. Deze informanten bevinden zich, door middel van *interconnectedness* en *mixing* zoveel mogelijk 'daar' (Eriksen, 2007 en Espiritu, 2003).

Tegenover de Turkse migranten die bewust een relatie met hun vaderland onderhouden staan de Turkse migranten die weinig *feeling* hebben met Turkije. Zij zonderen zich het liefst zoveel mogelijk af aan hun Turkse identiteit nu ze wonen en leven in Berlijn, oftewel zij bevinden zich 'hier' (Espiritu, 2003). Ondanks dit onderscheid tonen al onze informanten in meer of mindere mate betrokkenheid naar het vaderland. Waar de één dit doet door de Turkse taal te spreken en de Turkse krant te lezen, doet de ander dit door midden in een gesprek opeens te refereren aan Turkije.

Met betrekking tot de verschillende manieren om een relatie met Turkije te onderhouden kunnen wij stellen dat elk individu zijn of haar eigen manier heeft om zichzelf verbonden te voelen met het vaderland. Dit heeft voor iedereen een andere invloed op het thuisgevoel. Zo zijn er informanten die zichzelf helemaal thuisvoelen in Berlijn maar wel graag op vakantie gaan naar Turkije, terwijl andere informanten door middel van symboliek Turkse elementen meenemen naar hun huidige woonplaats Berlijn. Hierbij kan gedacht worden aan Turkse gerechten, het spreken van de Turkse taal, maar ook elementen in een woning zoals foto's of beeldjes die refereren aan Turkije. Deze elementen dragen bij aan een thuisgevoel, maar ook aan de vermenging van verschillende identiteiten.

Deutsch-Türken in Berlijn

Dit mengen van verschillende identiteiten heeft betrekking op de laatste groep die wij onderscheiden binnen onze onderzoekspopulatie: een groep die zijn of haar identiteit(en) inzet om zich ergens thuis te

voelen. Zo zijn er informanten met een duidelijk Duitse of Turkse identiteit, terwijl er ook migranten zijn die bewust een gemixte identiteit aannemen. Er blijkt een sterke relatie te bestaan tussen identiteit en thuisgevoel. *Feeling Turkish while being in Berlin* (Hedetoft en Hjort, 2002:XVII) is een toepasselijke uitspraak in dit verband. Een identiteit maakt je tot wie je bent, en dit zorgt ervoor dat je je thuis voelt op een bepaalde plek. Ondanks dat informanten aangeven dat ze zich sterk Turks of Duits voelen hebben wij bij elk individu een mix van identiteiten waargenomen. Turkse migranten horen als het ware bij verschillende werelden, spreken meerdere talen, en nemen meerdere identiteiten aan (Hall, 1995:206).

Een belangrijke kanttekening is dat niet elk individu vanzelfsprekend binnen één van bovengenoemde groepen hoort. Een individu kan binnen meerdere groepen passen maar het kan ook zo zijn dat geen enkele van de door ons geschetste groepen past bij de situatie van het individu. Daarom dienen deze groepen beschouwd te worden als een samenvatting van de door ons onderzochte onderzoeksgroepen en geldt dit gegeven niet vanzelfsprekend voor alle Turken in Berlijn of überhaupt voor migranten in andere gebieden. Wat wij met de verdeling van deze verschillende groepen willen aantonen is dat de omgeving de belangrijkste factor is die een thuisgevoel creëert of sterker maakt, daarnaast kan de omgeving in bijvoorbeeld het vaderland ervoor zorgen dat je verlangt naar vroeger, naar hoe het ooit was (Hannerz *in* Hedetoft en Hjort, 2002:219). Een thuisgevoel wordt versterkt wanneer je dit gevoel kunt delen met anderen die hetzelfde meemaken (Hedetoft en Hjort, 2002). Daarnaast kan er überhaupt niet gesproken worden van een 'thuis' wanneer de omgeving niet bestudeerd wordt. De omgeving kan gezien worden als een lijm die alle verschillende facetten en factoren die een thuisgevoel vormen, aan elkaar bindt. Met omgeving bedoelen we in dit geval zowel de sociale als de geografische omgeving. Oftewel zowel de mensen om je heen, de dingen waarmee je je bezighoudt als ook de plek waar je je begeeft zijn elementen die een thuisgevoel beïnvloeden. Zonder deze omgeving kun je een taal niet spreken, een religie niet uitoefenen, geen verlangens hebben naar een andere plek: zonder een omgeving, zonder andere mensen om je heen, zou er geen sprake zijn van een thuisgevoel. In relatie tot deze omgeving worden verschillende identiteiten gecreëerd.

Van Ankara tot Zoologischer Garten

Wat wij met deze thesis hebben willen aantonen is dat er ontzettend veel verschillende manieren zijn waarop de Turkse migranten in Berlijn een thuisgevoel creëren. Deze gevoelens lopen uiteen en er zijn tal van mogelijkheden om deze gevoelens vorm te geven of er naar te refereren. Oftewel: van Ankara tot

Zoologischer Garten. Elk individu spant op een andere manier de brug tussen het vaderland en nieuwe vestigingsland, en elk individu geeft op een andere manier vorm aan de *space between* deze twee, of meer, gebieden. Dit kan door het mixen van verschillende identiteiten en culturen maar ook door duidelijk een eenzijdige plek in te nemen, door in dit geval bijvoorbeeld te kiezen voor een Duitse of een Turkse identiteit. Er is niet één antwoord te geven op onze hoofdvraag zoals wij hebben aangetoond met de uiteenzetting van verschillende groepen Turkse migranten en hun gevoelens van thuis in Berlijn. De belangrijkste factoren die het thuisgevoel van Turkse migranten in Berlijn beïnvloeden blijken zowel de omgeving als de mogelijkheid tot het aannemen en creëren van verschillende identiteiten te zijn. Waar de één zich bewust is van zijn of haar positie in de wereld, worstelt de ander met zijn of haar identiteit en thuisgevoel.

De Turkse migranten in Berlijn representeren als het ware een mini kosmos van Turkije. Onze informanten voelen zich allemaal in meer of mindere mate thuis in Berlijn, maar refereren daarmee tegelijkertijd ook naar hun vaderland. We kunnen dan ook wel zeggen dat Berlijn de vierde grootste stad van Turkije is.

Literatuurlijst

Anderson, B.

2006 *Imagined Communities*. London: Verso.

Baltas, Z. and Steptoe, A.

2000 *Migration, Culture and Psychological Well-being among Turkish-British Married Couples*.
Ethnicity and Health, 5(2):173-180.

Bash, L., Glick Schiller, N. and Szanton Blanc, C.

1995 *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers

Bauböck R., and Faist, T.

2010 *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Bauman, Z.

2010 *Globalization: the Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.

Çağlar, A.S.

2001 *Constraining metaphors and the transnationalisation of spaces in Berlin*. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27(4):601-613.

Castles, S.

1998 *Globalization and Migration: Some Pressing Contradictions*. *International Social Science Journal* 50(156): 179-186.

Dewalt, K.M. and Dewalt, B.R.

2011 *Participant Observation: a Guide for Fieldworkers second edition*. Lanham: AltaMira Press

Eriksen, T.H.

2007 *Globalization: the Key Concepts*. New York: Berg Publishers.

Van Ankara tot Zoologischer Garten: een onderzoek naar thuisgevoelens van Turkse migranten in Berlijn

Espiritu, Y.L.

2003 *Home Bound: Filipino American Lives across Cultures, Communities, and Countries*. Berkeley: University of California Press.

Fong, M. and Chuang, R.

2004 *Communicating Ethnic and Cultural Identity*. New York: Rowman and Littlefield.

Grimson, A.

2010 *Culture and identity: two different notions*. *Social Identities* 16(1):61-77.

Greve, M. and Ohran, K.N.

2008 *Berlin Deutsch-Türkisch: Einblicke in die Neue Vielfalt*. Berlin: Der Beauftragte des Senats von Berlin für Integration und Migration

Hedetoft, U. and Hjort, M.

2002 *The Postnational Self: Belonging and Identity*. Minneapolis: the University of Minnesota Press.

Horevitz, E.

2009 *Understanding the Anthropology of Immigration and Migration*. *Journal of Human Behavior in the Social Environment* 19(6):745-758.

Horrocks, D. and Kolinsky, E.

1996 *Turkish Culture in German Society Today*. Oxford: Berhahn Books.

Inda, J.X. and Rosaldo, R.

2008 *Tracking Global Flows*, in *The Anthropology of Globalization: A reader*, edited by Jonathan Xavier Inda and Renato Rosaldo, 1-36. Oxford: Blackwell Publishing.

Kearney, M.

1995 *The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism*. *Annual Review of Anthropology* 24(1):547-565.

Malkki, L.H.

1992 *National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees*. *Cultural Anthropology* 7(1):24-44.

Van Ankara tot Zoologischer Garten: een onderzoek naar thuisgevoelens van Turkse migranten in Berlijn

Mallett, S.

2004 *Understanding Home: a Critical Review of the Literature*. *The Sociological Review* 25(1): 62-89.

Özüekren, S. and Kempen, R. van

1997 *Turks in European cities: Housing and Urban Segregation*. Utrecht: ERCOMER.

Vertovec, S.

2007 *Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism*. *Ethnic and Racial Studies* 30(6):961-978.

White, J.B.

1997 *Turks in the New Germany*. *American Anthropologist* 99(4):754-769

Woellert, F., Kröhnert, S., Sippel, L., and Klingholz, R.

2009 *Ungenutzte Potenziale: Zur Lage der Integration in Deutschland*. Berlin: Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung

Bijlage 1: Samenvatting in de onderzoekstaal

Zusammenfassung Bachelorarbeit: von Ankara bis Zoologischer Garten

Globalisierung hat zunehmenden Einfluss auf die Gesellschaften. Auch in Berlin sind diese Einflüsse sichtbar. Wenn man mit der U-Bahn fährt, hört man Fremdsprachen aus der ganzen Welt. Kirchen, Moscheen und Synagogen findet man neben Clubs, Bars und Restaurants. Indische Restaurants, vietnamesische Küche, tadschikische Teestuben und türkische Dönerläden sind überall zu finden in dieser multikulturellen Metropole.

Auch Türkische Ausdrücke sind in den Straßen von Berlin spürbar. Türkische Supermärkte, türkische Geschäfte, türkische Symbole, türkische Texte und türkische Gesten sieht und hört man in ganz Berlin. Globalisierung hat damit auch Auswirkungen auf 'the cultural landscape of belonging' (Hedetoft und Hjort, 2002:XI). Paul Virillio beschreibt diese Folge als "*the end of geography*".

Mit anderen Worten; Grenzen verschwimmen (Virillio in Bauman, 2010:8). Eine andere Folge ist, das Migranten einfacher und schneller Kontakt behalten können mit ihrem Herkunftsland. Globalisierung geht Hand in Hand mit Transnationalisierung. Migranten behalten Beziehungen mit der Heimat durch Transnationalisierung (Bauböck und Faist, 2009:9). Kurz gesagt: Eine Folge der Globalisierung ist eine geänderte Wahrnehmung des Begriffs der Heimat.

Die Fragestellung dieser Forschung lautet: Was sind die Heimatgefühle von Türkischen Migranten in Berlin und welche Faktoren beeinflussen diese Gefühle? Um diese Frage zu beantworten haben wir verschiedene qualitative Methoden verwendet, sowie *participant observation*, *hanging out*, informelle Gespräche und strukturierte/offene Interviews. Die Studienpopulation ist in zwei Gruppen aufgeteilt: Männer und Frauen. Das wissenschaftliche Ziel dieser Forschung ist die Teilnahme an der größeren Debatte über Heimat und Zugehörigkeit. Auch hat diese Studie eine gesellschaftliche Relevanz: Mehr Wissen darüber, wie Migranten zwischen zwei Welten leben können.

Während der Studie fanden wir heraus, dass Heimatgefühlen für jeden andere Bedeutungen haben. Es gibt keine genaue Definition des Begriffs *Heimatgefühl*. Viele von unseren Informanten fühlen sich (wie) zu Hause in Berlin und Deutschland. Es gibt auch Informanten die sich in der Türkei mehr wohlfühlen. Schließlich gibt es Informanten, die sich in beiden Ländern wie zu Hause fühlen. Verschiedene Faktoren beeinflussen dieses Heimatgefühl. Die folgenden fünf Faktoren haben wir während unserer Forschungsarbeit oft angetroffen.

Hintergrund der Migranten: Persönliche Situation, Alter, Ort der Herkunft in der Türkei und die

Anzahl der Lebensjahre in Deutschland haben alle Auswirkungen auf das Heimatgefühl. Es gibt zum Beispiel Migranten, die längere Zeit in Berlin leben und sich in Berlin zu Hause fühlen. Andererseits gibt es Migranten, die nur für kurze Zeit in Berlin leben und gerne zurückkehren in die Türkei. Mit anderen Worten: Je länger man in Berlin lebt, desto mehr wird das Heimatgefühl beeinflusst.

Türkische Einflüsse in Berlin: Überall kann man in den Straßen von Berlin türkische Einflüsse finden. Türkische Geschäfte, türkische Texte, türkische Symbole und türkische Fahnen sind an jeder Ecke. Natürlich haben diese Elemente Einfluss auf die Heimatgefühle: Man wird jeden Moment an die Türkei erinnert.

Religion und Glauben: Mehrere Informanten sagen, dass der Islam Ihre Heimatgefühle beeinflusst. Das Haus wird oft gesehen wie der Platz, wo man beten oder Religion frei ausüben kann. Es gibt zum Beispiel Migranten die sagen, dass ihre Identität zusammenhängt mit ihrem Glauben. Kurz gesagt: Religion beeinflusst in einige Fällen die Identität und damit auch die Gefühle von Heimat.

Sprache: Sowohl die türkische und deutsche Sprache haben mit Heimatgefühl zu tun. Wenn jemand die türkische Sprache in Berlin mit anderen sprechen kann, fühlt sich derjenige dadurch jemand zu Hause. Umgekehrt: Wenn jemand die deutsche Sprache nicht gut spricht, dann kann er/sie sich dadurch nicht in Deutschland zu Hause fühlen.

Kultur und Identität: Dieser Faktor ist untrennbar mit all den vorgenannten Faktoren verbunden. Unsere Ergebnisse sind, dass verschiedene Faktoren in unterschiedlichem Ausmaß Einfluss auf das Heimatgefühl haben. Verschiedene Gruppen kann man unterscheiden; jede gibt auf andere Weise Gestaltung zu diesen Gefühlen. Einige können mehreren dieser Gruppen angehören oder sich mit gar keiner Gruppe identifizieren. Im allgemeinen ist die Mehrheit unserer Informanten Teil dieser Gruppen. Eine Übersicht dieser verschiedenen Gruppen findet man unter:

Religiöse Türken: Für eine bestimmte Gruppe Türken spielt Religion eine wichtige Rolle. Nicht nur der Islam, auch andere Weltanschauungen, die meisten von dieser Gruppe sind jedoch Muslime. Zum Beispiel kann man die Moschee in Berlin besuchen oder koranischen Texte zu Hause aufhängen. Es gibt verschiedene Arten, wie man Religion und Heimatgefühle in praktischer Weise kombinieren kann. Dazu haben wir auch oft gehört, dass Religion nicht an einen Ort gebunden ist. Zur Veranschaulichung: Einige Informanten verweisen auf das Paradies, als wäre dies ihre wahre Heimat.

Heimat liebende Türken: Vaterlandsliebe spielt eine große Rolle für einen Teil dieser Gruppe. Es gibt verschiedene Möglichkeiten, um mit der Türkei in Kontakt zu bleiben. Man kann die Türkei/das Land besuchen, im Internet Kontakt mit Familie und Freunden behalten, türkische Zeitungen lesen, türkische Gerichte essen, türkische Nachrichten verfolgen und so weiter. Wichtig ist, dass diese Gruppen

gleichzeitig sowohl "hier" in Berlin sind als "da" in der Türkei. Die Türkei nimmt eine wichtige Position im Leben dieser Informanten ein.

Deutsch-Türken: Diese Gruppe unterscheidet sich durch eine gemischte türkische und deutsche Identität. Migrantinnen aus dieser Gruppe nehmen das Beste aus beiden Welten, um eine Identität anzunehmen. Daneben hat die Mischung von Identitäten Einfluss auf die Gefühle von Heimat: Man fühlt sich in Berlin zu Hause, weil es die Möglichkeit gibt, gleichzeitig (ein bisschen) Türkisch und Deutsch zu sein.

Die Schlussfolgerung der Studie ist: Die Mehrheit unserer Informanten fühlt sich zu Hause in Berlin und Deutschland. Andererseits fühlt sich eine Minderheit unserer Informanten nicht zu Hause in Berlin oder Deutschland. Es gibt verschiedene Weisen, wie türkische Migrantinnen sich zu Hause fühlen in Berlin. Hintergrund, Religion, Sprache und Identität haben alle Einfluss auf das 'zu Hause fühlen in Berlin'. Mit anderen Worten: Es gibt somit verschiedenste Möglichkeiten sich in Berlin zu Hause zu fühlen. Von A wie Ankara bis Z wie der Zoologische Garten bleibt einem die Wahl selbst überlassen.

Bijlage 2: foto's protest *Kurfürstendamm*

Foto's materiaal onderzoekers